

श्रीः

व्युत्पत्तिवादतरणिः

वाराणसेय-श्रीरानीचन्द्रावतीश्यामामहाविद्यालय
श्रीमदुदासीनसंस्कृतविद्यालयप्रधानाध्यापकेन
पं० श्रीमदुग्रानन्द झा शर्म्मणा
सङ्कलिता ।

तदीयशिष्येण न्यायव्याकरणाचार्येण
पण्डित श्रीनरेन्द्र झा शर्म्मणा
संशोधिता ।

प्रकाशकः
श्रीमास्टर खेलाड़ीलाल ऐण्ड सन्स
कचौड़ीगली, बनारस सिटी

२००४ सम्वत् सम्वत्सरे फा० कृ० शिवरात्री ।

प्रथम संस्करणे १०००] १९४८ ई० [मूल्यम् चतुर्दशाणकाः

प्राक्कथनम्

को न प्रेक्षावानुत्प्रेक्षितुमीशीत तत्रभवद्गदाधरभट्टाचार्यकमनीयानल्पकल्पनोद्वेलद्वीचिनिचयोन्मज्जदतिदुरूहार्थमकरनिकराकीर्णस्य, फूत्कुर्वद्भिरिव फक्किकाफणास्फारीभवद्भिः सन्दिग्धसन्दर्भसरीसृपसन्दोहैरतिभीषणस्य, विविधविषमव्याख्यावात्या व्याधूयमानस्य चतुष्षष्टिवादैरतिगभीरस्य व्युत्पत्तिवादस्य महार्णवरूपताम् ।

तस्य च विलसन्तीनामपि विविधव्याख्यानामपरिणतमतिभिरतिदुरवगाहतया स्वगुरुकर्णधारैः स्वस्वाध्यापनप्रयैरुद्वेलिता अपि धारणाविलयेन कतिपयपदान्यपि ज्ञातुमपारयन्तोऽद्यतना अन्तेवासिजना आचार्यपरीक्षोपरितननिश्रेणिकान्तिमखण्डखण्डितोत्साहाः सन्ततमाक्रोशन्तः प्रश्नोत्तरमुद्रया दर्शितव्युत्पत्तिसरणिकाञ्चनतरणिम्प्रणेतुं कस्यचन कारुणिकस्य लेखनीस्फुरणमपेक्षमाणा एवाद्ययावदासन् ।

परमसत्त्वे भगवता श्री विश्वनाथेनान्दोलितहृदयः परमसहृदयः कुसुमाकर इव न्यायकुसुमसम्पदः, काश्मीर केदार इव व्याकरणकुङ्कुमस्य, कान्त इव कल्पनाकल्लोलिनीनाम् मौलिमणिरिव मैथिलानाम वाराणसेयश्रीश्यामामहाविद्यालयोदासीनविद्यालययोः प्रधानाध्यापयिता झोपनामा श्रीमानुमानन्दशर्म्मा स्वजनन्याः स्मृति समीहया कलावतीतितदाख्यया व्युत्पत्तिवादतरणिमिमामस्माकमाग्रहेण कौतुकेन च प्रश्नोत्तरक्रमेण प्राणैषीदिति प्रवृत्तिरियं कस्यन व्युत्पत्तिप्रणयिनः प्रेयसी स्यात् ।

किन्त्वसौ कृती कृतिमिमां व्युत्पत्तिवादतरणिपदेनोद्घोषयँस्तदन्तरवगाहनसुखेनैव समीहितसिद्धिमायुष्मतामभिसन्धत्ते न जातु व्यसनेनैव पङ्क्तितीनामेवाभ्यसनेन, किमधिकेन, ।

अग्रेऽपि

अनयोत्तीर्य्यतरण्याऽगाधंव्युत्पत्तिवादपाथोधिम् ।
व्युत्पत्त्या निर्बाधं सर्वे भूयासुराचार्य्याः ॥१॥
इति

सं० २००४ फा० शु० प्रतिपदि गुरौ

झोपाह्वः श्रीभूपनारायण शर्म्मा,
काशिकराजकीय संस्कृतमहाविद्यालयाध्यापकः

यतिवृन्दवन्दितपदद्वन्द्वारविन्दस्य सर्वतन्त्र स्वतन्त्र वेददर्शनाचार्य्य महामण्डलेश्वर स्वामि श्री गङ्गेश्वरानन्दजी महाराजस्य शयकुशेशययोः सादरं समर्पयति ॥

जयतितरामनुकार्य्यः कृतिभिरसौ वेददर्शनाचार्य्यः ।
सच्चिदमन्दानन्दः स्वामीगङ्गेश्वरानन्दः ॥ १ ॥
पण्डितजगदाखण्डल ? भूर्वैवाखण्डमण्डलाधीशः
शास्तिभवानाध्यात्मिकडिण्डिमनादैरिमंलोकम् ॥ २ ॥
साम्राज्येभवतश्चिरन्तनतरोदासीन विद्यालयो ।
न्यायाद्याखिलदर्शनेषु भजते काश्यामतीवोन्नतिम् ॥
तस्मिन्नेष तु शेषजीवनमपि स्वस्योप युङ्क्तेऽधुना
स्मारं स्मारमनुक्षणं गुणगणंभावत्कमध्यापयन् ॥ ३ ॥
यद्यपि नाविष्कुरुते कौशलमीदृक्कृतिः कृतिनः ।
भृशमुपकुरुते छात्रान् किन्त्वतिमात्राकुलानभितः ॥ ४ ॥
गङ्गेश्वर ? त्वगङ्गेदानीन्ते मत्कृतिं पूत्वा
दृष्टादृष्टार्थाभ्यां सपदि पिपूर्य्यादियंश्रद्धा ॥ ५ ॥
तस्मादेतत्पदयुग्म नमतिभक्त्या प्रभो ? पुरस्कुर्वन्
निजकृति "मुग्रानन्दः" सानन्दन्ते समर्पयते ॥ ६ ॥

वशम्वदः
श्रीयुत उग्रानन्दः

ओं नमः साम्बशिवाय,

व्युत्पत्तिवादतरणिः

यो मन्दरो निखिलदर्शनमन्थनेन
साहित्यसुन्दरगिरा च सुबन्धुरेव ।
श्रीबालकृष्णमपरं मवरं गुरूणां
मूर्त्तञ्च धर्ममिवतं सततं प्रणौमि ॥ १ ॥
श्रीमानुमापतिरिति प्रथितो विदेहे-
ष्वाद्योरमेश्वरमहानृपपूर्णकामः ।
दुर्गापदार्चनरतो जनकोऽतियोग्य-
स्तं मातरञ्च सततं हृदि भावयामि ॥ २ ॥
उग्रानन्देन विदुषा मैथिलेन कलावती
व्युत्पत्तिवादतरणिरतन्यते छात्रहेतवे ॥ ३ ॥

प्र०—शाब्दबोधेनैकपदार्थेऽपरपदार्थस्य संसर्गः संसर्गमर्य्यादया भासत इति, अत्रैकत्वस्यापरत्वस्य च कुत्रान्वयः, संसर्गमर्य्यादयेत्यस्य वा कोऽर्थः ।

उ०—ननु शाब्दबोधे चैकपदार्थ इत्यत्रैकत्वस्य पदे पदार्थे पदार्थताव-च्छेदके वाऽन्वयः ? तत्र नाद्यः, तथासति स्वार्थानुयोगिकत्व-स्वभिन्नं यत्पदन्तदर्थप्रतियोगिकत्वोभयसम्बन्धेन पदविशिष्टः

संसर्ग आकाँक्षाभास्य इति पर्य्यवसितार्थे नीलघटयोरभेदस्य
काँक्षाभास्यत्वेऽपि पचतीत्यादौ-आख्यातार्थयोः कृतिवर्त्तमा
कालयोर्वृत्तित्वसंसर्गस्यासङ्ग्रहात् न द्वितीयः,—तथासतिस्वा
योगिकत्व स्वभिन्नपदार्थप्रतियोगिकत्वोभयसम्बन्धेन पदार्थ वि
शिष्टः संसर्ग आकाँक्षाभास्य इति पर्य्यवसितार्थस्य पचतीत्या
कृतिवर्त्तमानकालयोर्वृत्तित्वसंसर्गे सत्त्वेऽपि नीलघटयोरैक्ये
तयोरभेदस्यासङ्ग्रहप्रसङ्गात्, नापि तृतीयः—तथा सति स्वाव
च्छिन्नानुयोगिकत्व स्वभिन्नपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि
कत्वोभय सम्बन्धेन पदार्थतावच्छेदक विशिष्टः संसर्गआकाँक्षाभास्य
इति पर्य्यवसितार्थस्य नीलत्व घटत्वयोर्भेदेन नीलघटयोरभेदसंग्रहे
ऽपि संयोगेनाभावोनास्तीत्यादौ–अभावपदेनाभावत्वस्य स्वरूपत
उपस्थितत्वात्तदीय स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गस्यासङ्
ग्रहप्रसङ्गादिति चेन्नैवम्—उपस्थितीयविशेष्यताविशिष्टा संसर्गता
आकाँक्षा प्रयोज्या इत्यत्र शाब्दबोधेचं कपदार्थ इत्यस्य तात्पर्य्यम्
वै० स्वप्रयोज्यविशेष्यतानिरूपितत्व, स्वप्रयोजक वृत्तिज्ञानीय-
विषयतानिरूपितवृत्तिज्ञानीयविषयताप्रयोज्योपस्थितीय विषयता
प्रयोज्यप्रकारतानिरूपितत्वोभय सम्बन्धेन, अतएव समवायस्यै-
कत्वेऽपि तन्निष्ठयोरेकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपित घटत्वनिष्ठप्रका-
रतानिरूपितयोः संसर्गतयोर्भेदेन आकाँक्षाप्रयोज्यत्वाप्रयोज्यत्वे
सूपपन्ने ।

वस्तुतस्तु संसर्गताविशिष्ट संसर्गतेत्यादिपर्य्यवसितार्थः । वै०
स्वतादात्म्य, स्वनिरूपितप्रकारताविशिष्टविशेष्यताकत्वाभ्याम् अत्र
वैशिष्ट्यम् स्वप्रयोजकपदनिष्ठाकाँक्षाज्ञानीयविषयतानिरूपितसां-
सर्गिकविषयतानिरूपितपदनिष्ठविषयताप्रयोज्यत्व—स्वप्रयोजकवृ-
त्तिज्ञानीयविषयता निरूपित विषयत्वाप्रयोज्यत्वान्यतरसम्बन्धे-
नेति दिक् ॥

संसर्गमर्य्यादाशब्द आकाँक्षायां रूढः, तृतीयार्थः प्रयोज्यत्वम् तस्य भासधात्वर्थविषयतायामन्वयः संसर्गभानं मर्य्यादया यस्या इति व्युत्पत्त्या संसर्गमर्य्यादाशब्द आकाँक्षायां योगरूढ इत्यपि केचित् ।

प्र०—शाब्दबोधेचैकपदार्थेऽपरपदार्थस्य संसर्गः संसर्गमर्य्यादया भासत इत्येतद्वाक्यजन्यशाब्दबोधप्रकारः सम्यङ्निरूप्यताम् ।

उ०—शाब्दबोधे चेत्यस्य—एकपदार्थानुयोगिकापरपदार्थप्रतियोगिकः शाब्दबोधाय विषयताश्रयः संसर्ग आकाँक्षाप्रयोज्य विषयताश्रय इति शाब्दबोधः, संसर्ग शाब्दबोधीयविषयताश्रयत्व विशेषणानुमित्यादि ससर्ग व्यभिचारः ।

प्र०—साञ्जात्यञ्च विभक्तिविभाजकप्रथमात्वादिनेतिगदाधरः, अत्र विभक्तिविभाजकत्वस्य कः परिष्कारः, समानानु पूर्वीकत्वञ्च किम् । अत्र सुन्दराभ्यां घटाभ्यामित्यादौ—एकविभक्तौचतुर्थीत्वग्रहे परत्र च तृतीयात्वग्रहे विभक्त्योः समानानुपूर्वीकत्वग्रहसम्भवेन—अभेदान्वय बोधापत्तिः कुतो नोक्ता ?

उ०—सुब्विभाजकत्वञ्च सुप्त्वविशिष्टत्वम् वैं० च० स्वविशिष्टत्व स्व विशिष्टाव्याप्यत्व स्वव्याप्याघटितत्वैः, आद्ये वैं० स्वव्याप्यत्व स्वभिन्नत्वाभ्याम् द्वितीये वैं० स्वव्याप्यत्व स्वविशिष्टविशिष्ट भिन्नत्वाभ्याम् आन्त्यद्य वैं० स्वव्याप्यत्व स्वव्याप्याघटितत्वाभ्याम् द्वि० वैं० स्वसामानाधिकरण्य स्वाभावसामानाधिकरण्याभ्याम् ॥ प्रथमसम्बन्धघटकस्यप्रथमसम्बन्धस्यानुपादने घटत्वेऽतिप्राप्तिः द्वितीयस्यानुपादाने सुप्त्वेऽतिव्याप्तिः द्वितीयसम्बन्धानिवेशेसुत्वादावतिव्याप्तिः द्वितीयसम्बन्धघटकस्यद्वितीयसम्बन्धस्यानुपादानेसुप्त्व व्याप्य यदाप्वंतद्व्याप्यत्वेनतृतीयात्वादावव्याप्तिः द्वितीयसम्बन्ध-

घटकद्वयद्वितीयवैशिष्ट्यंतत्रप्रथमवैशिष्ट्य घटकद्वितीयसम्बन्धानुपादाने सुप्त्वव्याप्यंयत् सु औ एतदन्यतरत्वादिकं तद्विशिष्टत्वेन प्रथमात्वादावव्याप्तिः [स्वव्याप्याघटितत्वनिवेशेतु सुप्त्वव्याप्येन-सुत्वेनघटितत्वात्ततादृशान्यतरत्वमादायाव्याप्तिः वै० घटकतृतीय सम्बन्धानिवेशे सु-अम्एतदन्यतरत्वेऽतिव्याप्तिः सुप्त्वव्याप्यत्वसुप्त्वव्याप्याव्याप्यत्वयोःसत्वात् तन्निवेशेतु सुप्त्वव्याप्यसुत्वघटितत्वान्नदोषः वस्तुतः प्रथमात्वद्वितीयात्वतृतीयात्वचतुर्थीत्वपञ्चमीत्व षष्ठीत्व सप्तमीत्वैतावदन्यतमत्वं सुब्विभाजकत्वमिति न कुत्रापि दोपलेशोऽपीतिशम् ।

"समानानुपूर्वीकत्वञ्च स्वविशिष्टत्वम् वै० च० स्वघटकावृत्तिश्रावियताव्च्छेदकधर्मावच्छिन्नाघटितत्वस्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन वृत्तिता च स्वघटकावृत्तिश्रावणप्रत्यक्ष विषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाघटितत्वसम्बन्धावच्छिन्ना, घटशब्देनीलघटसमुदायसमानानुपूर्वीकत्वत्वारणायद्वितीयः सम्बन्धः, नीलघटशब्दे घटशब्दसमानानुपूर्वीकत्ववारणाय प्रथमः"

तृतीयान्तसुन्दराभ्यांसमभिव्याहृतचतुर्थ्यन्तघटाभ्यामित्यतोऽपिशाब्दबोधापत्तिः समानानुपूर्वीकत्वसत्त्वादित्यपि दोष इष्यतएव मूलस्योपलक्षणत्वात् सिद्धान्तेतु प्रथमात्वादिना साजात्यविरहान्न दोपः इति

प्र०—विभक्तिविभाजकधर्मेणैव साजात्येवक्तव्ये विभक्ति विभाजक-प्रथमात्वादिना विशेषधर्मेण साजात्यवर्णनं किमर्थम् ?

उ०—"प्रथमात्वादिपदोपादानादेव सुप्त्वेन विभाज्यता लाभः, नच-सुब्विभाजक धर्मेणेत्येव कुतोनोक्तमितिशङ्क्यम् कोऽसौ सुब्विभाजकोधर्मइत्याकाँक्षानिवृत्तये प्रथमात्वादिनेत्यस्यवक्तव्यत्वे विशेषाभावात् ।"

प्र०—यत्रविशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्य्यं विषयसंख्या विरुद्ध-संख्याया अविवक्षितत्वन्तत्रैव विशेष्यविशेषणवाचकपदयोः सामानवचनकत्वनियम इत्यत्र विभक्त्यर्थसंख्येत्युक्त्यैव सामञ्जस्ये विभक्तितात्पर्य्यविषयत्वपर्य्यन्तानुधावनस्य किं प्रयोजनम् किन्तावदत्र विरुद्धत्वम्, विशेषणवाचकप-दोत्तरेति लघूक्तिः कथं परित्यक्ता, उर्वश्यप्सरसोग-च्छतीत्यत्र तादृशविरुद्धसंख्याया अविवक्षितत्वेऽपि कथन्न समानवचनत्वम्, यत्र विशेष्यवाचकपदोत्तर विभक्तिः संख्यातात्पर्येण नोच्चारिता तादृशस्थले तादृशसंख्यायाः प्रसिद्धिःकथम् । समानवचनत्वञ्च परिष्करणीयम् ।

उ०—विभक्त्यर्थत्वेन संख्यायाः प्रवेशे वेदाः प्रमाणमित्यादौयत्र जसि सुत्वभ्रमादेकत्वशक्तत्वभ्रमाद्वा एकत्वशाब्दबोधः तत्रैकत्वस्य विभक्त्यर्थतयासमानवचनत्वापत्तिः । विभक्तिशक्यत्वरूप विभक्त्यर्थत्व प्रवेशे च लाघवविरहः ।

"विरुद्धत्वं तादृश संख्याऽसमानाधिकरणत्वम्, तात्पर्य्यं विषयतावच्छेदकसंख्यात्वव्याप्य धर्मावच्छिन्नभिन्नत्वम्वा" विरुद्धान्तमनिवेश्य विशेषणवाचकपदोत्तर विभक्त्या संख्याया अविवक्षितत्वं यत्र तत्रेत्यादिनिवेशे वेदत्वे एकत्वविवक्षया प्रयुक्तेवेदः प्रमाणमिति वाक्ये समानवचनत्वानुपपत्तिः ननु यत्र विशेष्यवाचकेत्यादिग्रन्थेन तादृशाविवक्षितत्वे समानवचनत्व व्याप्यत्वमेव लभ्यते न तु व्यापकत्वमतोन दोष इति चेन्मैवम समानवचनत्व-व्यापकतानियमस्य पृथगभिधाने ग्रन्थगौरवं स्यादतस्तादृशाविवक्षितत्वेएव समानवचनत्वव्याप्यत्वम् व्यापकत्वं च मन्तव्यम्

एवञ्च व्याप्यत्वपक्षे विरुद्धान्तस्योपरञ्जकत्वेऽपि व्यापकत्वपक्षे उक्तस्थले व्यावृत्तिःस्त्येवेति दिक् ।

दाराप्सर इत्यादिपदोत्तर विभक्त्या संख्याया अविवक्षितत्वेन विशेष्यवाचक पदोत्तर विभक्तितात्पर्य्यं संख्येत्याद्यविवक्षितत्वपर्य्यन्तस्याप्रसिद्धया समानवचनत्वनियमानापत्त्या सुन्दरा दारा इत्यस्यासाधुत्ववारणाय स्वाव्यवहितोत्तरविभक्ति तात्पर्य्यविषयसंख्याविरुद्धसंख्याविषयकबोधजनकत्वेन तात्पर्य्यविषयविभक्तिप्रकृतित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक स्वाभाववत्त्व सम्बन्धेन स्वविशिष्टं विशेषणवाचकपदं स्वसमानवचनमिति नियमस्वीकारे उर्वश्यप्सरस इत्यत्रापि समानवचनत्वापत्तिरतः स्वोत्तरविभक्तितात्पर्य्यविषयसंख्याविरुद्धत्व सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक स्वाभाववत्संख्याविवक्षाविषय विभक्तिप्रकृतित्व सम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताक स्वाभाववत्त्वसम्बन्धेन स्वविशिष्टं विशेषणवाचकपदं स्वसमानवचनमित्येव नियमः ।

"समानवचनत्वञ्च समानानुपूर्वीकत्वमेव, घटोद्रव्यमित्यादौ च स्थानिवृत्त्यानुपूर्वीमादाय समानवचनत्वमुपपादनीयम्"

प्र०—यत्र विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्य्यविषयसंख्या विरुद्धसंख्यायाः अविवक्षितत्वं तत्रैव समानवचनकत्वमिति नियमोऽनुगतरूपेण परिष्करणीयः ।

उ०—स्वविशिष्टं पदं स्वसमानवचनम् वै० स्वप्रयोज्यविशेष्यतानिरूपिताभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताप्रयोजकत्व, स्वाव्यवहितोत्तर विभक्तिवृत्तिप्रत्ययत्ववद्विभक्तिप्रकृतित्व, स्वोत्तरविभक्ति तात्पर्य्यविषय संख्या विरुद्धत्वसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताक स्वाभाववत् संख्याविवक्षाविषयविभक्तिप्रकृतित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभाववत्त्व, स्वोत्तरविभक्तिवाच्य संख्यावच्छिन्नानुयो-

गिताकपर्य्याप्तिप्रतियोगिधर्मावच्छिन्नबोधकत्व तात्पर्य्य विषयत्व-स्वोत्तर समानानुपूर्वीकविभक्ति प्रकृतित्व प्रकारकसम्भावनाप्रयोज्यसाधुत्वप्रकारक सम्भावना विषयत्वाभाववत्त्वोभय सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक स्वाभाववत्त्वैतच्चतुष्टय सम्बन्धेन, । राजपदोत्तरविभक्त्या संख्याया अविवक्षां कृत्वा प्रयुक्ते राज्ञः पुरुष इत्यादिवाक्ये समानवचनत्व वारणाय प्रथमः, स्तोक पचावित्यादौ समानवचनत्व वारणाय द्वितीयस्तथा च।तुसन्धीयमानक्रियो व्यवधानान्न दोषः । मैथिली दारा इत्यादौ विशेष्यवाचक दारपदविशिष्टत्ववारणाय तृतीयः दारपदस्य विशेषणवाचकत्व विवक्षायां मैथिलीदारा इत्यादौ समानवचनत्ववारणाय तुरीयः संसर्गस्तथाच विशेष्यवाचक मैथिलीपदोत्तर विभक्तिः सुस्तद्वाच्यैकत्वसंख्यावच्छिन्नानुयोगितानिरूपकपर्य्याप्तिप्रतियोगिदारत्वावच्छिन्नबोधकत्वेन तात्पर्य्यविषयस्वस्य स्वोत्तरसुविभक्ति समानानुपूर्वीक सुविभक्ति प्रकृतित्व प्रकारक सम्भावना प्रयोज्या यद्ययं दारशब्दः सुविभक्तिप्रकृतिः स्यात्तदा साधुः स्यादिति सम्भावना तद्विषयत्वाभावस्य च दारपदे सत्वान् नोभय सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभाववत्त्व मिति न दोषः । पुष्पवन्तौ देव इत्यादौ समानवचनत्ववारणाय चतुर्थं सम्बन्धप्रतियोगितावच्छेदकीभूत प्रथमसम्बन्ध स्थाने तादृश पर्य्याप्तिप्रतियोगिधर्मविशिष्टत्वन्निवेश्यम् वै० स्वावच्छिन्नबोधकत्वेन तात्पर्य्यविषयत्व स्वपर्य्याप्तावच्छेदकतानिरूपितावच्छेद्यतावच्छक्यतानिरूपितशक्तत्ताववत्त्वोभय सम्बन्धेन, पुष्पवन्तपद शक्यतायाश्च चन्द्रत्वसूर्य्यत्वोभयपर्य्याप्तत्वान्न दोष इति दिक् ॥८॥

प्र०—सम्पन्नो व्रीहिरित्यत्रैकवचनोपस्थितानां नानेकत्वानां प्रत्येकं नाना व्रीहिष्वन्वयाङ्गीकारे दोषं प्रदर्श्य, एकवचनार्थत्वम्परिष्क्रियताम् ।

७०—एकत्वमात्रं यद्येकवचनार्थः स्यात् स्यादपि सम्पन्नो व्रीहिरित्यादौ एकवचनोपस्थितानां नानैकत्वानां प्रत्येकं नानाव्रीहिष्वन्वयः, न त्वेवम्, तस्य केवलान्वयित्वेनार्थत एवलाभादव्यावर्त्तकत्वाच्च किन्तु सजातीयद्वितीय रहितत्वम् सः, तदपि स्व समभिव्याहृत पदार्थसंसर्गित्वविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्स्वरूपेण, एवञ्च नानैकत्वानां तत्तद्व्रीहिनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतयान निरुक्तैकवचनार्थत्व सम्भवः, अतएव पशुना यजेत' इत्यादौ अनेकपशुकरणक यागान्नादृष्टसिद्धिः पशुनिष्ठैकत्वस्य विवक्षितत्वात् साजात्ये विशिष्टान्तानुपादाने अत्र घटोऽस्तीत्यादौ देशान्तरीय घटे एतद्घटगतैकत्ववान्नेतिभेद सत्त्वात् तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वाप्रसिद्धिः।

वस्तुतः स्वविशिष्टमेकत्वमेकवचनार्थः वै० स्वाभाववत्त्व सम्बन्धेन. प्रतियोगितावच्छेदक सम्बन्धश्च स्वविशिष्टावच्छेदकतावत्स्वरूपः अत्र वै० स्वप्रयोज्यप्रकारतावच्छेदकतया विवक्षितसंसर्गावच्छिन्नत्व स्वविशिष्टनिष्ठभेदप्रतियोगितानिरूपितत्वाभ्याम् अत्रवै० स्वप्रकृत्यर्थतावच्छेदकधर्मवत्त्व स्वविशिष्ट समुदायत्वावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणतावत्त्वाभ्याम् समुदायत्वे वै० स्वप्रकृत्यर्थनिष्ठाधिकरणतानिरूपिताधेयतावच्छेदकत्व स्वसमभिव्याहृतपदार्थसंसर्गवृत्तित्व स्वसमभिव्याहृतपदार्थसंसर्गेतरावृत्तित्व, स्वसमभिव्याहृत पदार्थसंसर्गवृत्त्यभावाप्रतियोगित्वैतच्चतुष्टय सम्बन्धेन, स्वमेकवचनम्—यत्र देशे ब्राह्मणस्य शूद्रस्य च प्रत्येकमेकोघटस्तत्र 'अत्र ब्राह्मणस्य घटोऽस्तीति प्रयोगानुपत्तिः शूद्रघटेप्रकृत्यर्थतावच्छेदकघटत्वस्यस्वसमभिव्याहृतपदार्थतद्देशविद्यमानत्वसंसर्गस्य च सत्त्वात् अतः स्वविशिष्टसमुदायत्वेत्यादि तथा च शूद्रघटनिष्ठो यो ब्राह्मणघटैकत्ववान्नेतिभेदस्तदीय प्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकतायांस्वविशिष्टनिष्ठभेद प्रतियो-

गितानिरूपितत्वविरहात् स्वविशिष्टावच्छेदकतात्त्वसम्बन्धाव-च्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभाववत्वं ब्राह्मणघटगतैकत्वेगतमिति-तादृशप्रयोगोपपत्तिः यतः शूद्रघटेस्वप्रकृत्यर्थतावच्छेदकघटत्वस्य सत्त्वेऽपि स्वविशिष्टो यो ब्राह्मणप्रतियोगिकस्वस्वामिभाव सम्ब-न्धघटितसम्बन्धसमुदायस्तद्वति समुदायत्वावच्छिन्नाधिकरण-ता विरहात्। सम्पन्नो व्रीहिरित्यादौ व्रीहित्वगतैकत्व वान्नेतिभेद-मादायाप्रसिद्धि वारणाय स्वप्रयोज्यप्रकारतावच्छेदकेत्यादि तथाच स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धेनैकत्वनिष्ठावच्छेकताकप्रतियोगिताकभेद-विरहान्न दोष इति केचित्।

नच पशुना यजेतेत्यत्र एकत्वविशिष्टपशुकरणकयागेइष्ट-साधनत्वम् प्रतीयते ततश्च तादृश यागान्तरसम्बन्धवति पश्वन्तरे एतद्यागपशुसजातीयत्वसत्त्वादेकवचनाथाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् एतत्पशुवृत्त्येतद्यागसम्बन्धस्य तादृशयागान्तरीयपशावभावात्, नरेण नरायजेतेत्यात्रापि कर्त्तरियागस्य कतत्वसंसर्गः, करणेच-करणत्व संसर्गस्तथाच कर्तृकरणयोर्मिथः साजात्यविरहान्न दोषः, वहुब्राह्मणे कर्तृकशयनाधिकरणस्थले ब्राह्मणः शेते इति प्रयोगाप-त्तिस्तु न पदार्थसंसर्गित्वमित्यत्रपदार्थपदस्य पदार्थतावच्छेदक-परत्वेन स्वावच्छिन्ननिरूपितकर्तृत्वस्य शयनत्वरूपपदार्थतावच्छे-दक सम्बन्धस्य ब्राह्मणान्तरेऽपि सत्वेन एकत्वे भेदप्रतियोगिता-नवच्छेदकत्व विरहात्, पशुना यजेतेत्यत्र स्वावच्छिन्न निरूपित-करणत्वस्य यागत्वसम्बन्धस्य यागान्तरीय पशौ सत्त्वेऽपि यज-धात्वोर्यागत्वोपलक्षित तद्व्यक्तित्वावच्छिन्ने लाक्षणिकत्वेन तद्-व्यक्तित्वसम्बन्धस्य यागान्तरीय पशावभावात ॥ इति दिक्॥

प्र०—पदार्थः पदार्थेनान्वेति नतुपदार्थैकदेशेनेत्यस्य मूलभूतं कार्य्यकारणभावस्वरूपं निर्दुष्टं सपदकृत्यं समन्वयपुरस्सरं प्रतिपादनीयम्

उ०—स्वप्रयोज्य विशेष्यत्व स्वेतरपदप्रयोज्यप्रकारताविशिष्टत्वोभयसम्बन्धेनशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नम्प्रति स्वविशिष्टविशेष्यता सम्बन्धेन स्वजन्योपस्थितिः कारणम् वैशिष्ट्यञ्च विशेष्यतायां स्वजन्यतावच्छेदकत्व स्वजन्यतावच्छेदकप्रकारत्वासामानाधिकरण्योभय सम्बन्धेन, प्रकारतावैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपितत्वस्वाश्रयनिरूपितत्वाभाववद्वृत्तित्वोभयसम्बन्धेन, सर्वत्र स्वपदेन पद ग्राह्यम्, तेन जातित्वविशिष्टघटत्वविशिष्टपरतच्छब्दघटित नित्यः स इतिवाक्यान्नजातित्वे नित्याभेदान्वय बोधावत्तिः तत्पदजन्योपस्थितीयघटत्वनिष्ठविशेष्यतायां तत्पदजन्यतावच्छेदकत्व सत्त्वेऽपि तत्पदजन्यतावच्छेदकीभूतघटत्वनिष्ठप्रकारत्वासामानाधिकरण्य विरहात्, पशुपदजन्यबोधीयलोमनिष्ठप्रकारतानिरूपितलाङ्गूलनिष्ठविशेष्यतायां पशुपदेतरपदप्रयोज्यप्रकारतानिरूपितत्व विरहात् कार्य्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वेन न शाब्दबोधानुपपत्तिः देवदत्तस्य गुरुरित्यादौ गुरुत्वत्वनिष्ठ प्रकारतानिरूपितगुरुत्व निष्ठविशेष्यतायां गुरुपदजन्यतावच्छेदकीभूतप्रकारतासामानाधिकरण्यविरहात् शाब्दबोधानुपपत्तिस्तु न, स्वेतरदेवदत्तपदप्रयोज्यप्रकारताविशिष्टत्व विरहेण कार्य्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात् स्वनिरूपितत्व सत्त्वेऽपि गुरुत्वनिष्ठविशेष्यतायां स्वाश्रयदेवदत्तनिरूपितत्वाभाववद्वृत्तित्व विरहादिति दिक् ॥०॥

प्र०—नीलस्यघट इत्यत्रबोध आपाद्य परिह्रियताम्, प्रदर्श्यताञ्च व्याससमासोभयसाधारणकाँचास्वीकारे दोषः ?

उ०—ननु नीलस्य घट इत्यादावपि पदार्थोपस्थित्यादि शाब्दबोधकारण कूटसत्त्वात् अभेदसम्बन्धावच्छिन्ननीलत्वावच्छिन्नप्रकारता निरूपित घटत्वावच्छिन्न विशेष्यताकः शाब्दबोधः कुतोन न च समविभक्तिकपदोपस्थापितयोरेवाभेदान्वयबोध इति नियमभङ्ग-

प्रसङ्गः, तस्य सामग्र्याः कार्य्यजननेऽकिञ्चित्करत्वात् इति चेन्मैवम् तथाहि तादृशशाब्दबोधम्प्रति स्वन्तनीलपदसमभिव्याहृतस्वन्तघटपदत्वरूपाकाँक्षाज्ञानम् कारणमित्येवंरीत्यैक त्रिंशतिराकाँक्षाज्ञानानि कारणानि, विनिगमनाविरहात् स्वन्तघटपदसमभिव्याहृतस्वन्तनीलपदत्वज्ञानस्यापि कारणत्वे द्वाचत्वारिंशदाकाँक्षाज्ञानानि कारणानि, समासस्थलीयतादृशबोधम्प्रति च नीलपदाव्यवहितोत्तरघटपदत्वरूपाकाँक्षाया घटपदाव्यवहितपूर्ववर्त्तिनीलपदत्वरूपाकाँक्षायाश्चज्ञानं कारणम्, एवञ्चतादृश शाब्दबोधम्प्रति चतुश्चत्वारिंशदाकाँक्षाज्ञानानि कारणानि, तेषाञ्चैकमप्याकाँक्षाज्ञान नीलस्य घट इत्यादौ नास्तीतिनापत्तिः, नचैतेषाञ्च सर्वेषामाकाँक्षाज्ञानानां सर्वत्रासत्वात् व्यभिचारभीत्या स्वन्तनीलपदसमभिव्याहृत स्वन्त घटपदत्वरूपा काँक्षाज्ञानाव्यवहितोत्तरजायमानाभेदसम्बन्धावच्छिन्ननीलत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नविशेष्यताकशाब्दबोधम्प्रति स्वन्तनीलपदसमभिव्याहृत स्वन्तघटपदत्वरूपाऽऽकाँक्षाज्ञान कारणमित्यादिरीत्या चतुश्चत्वारिंशदाकाँक्षाज्ञानकार्य्यकारणभावकल्पनस्यावश्यकत्वे— सामान्यस्य अभेदसम्बन्धावच्छिन्ननीलत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नविशेष्यताकशाब्दबोधस्य तत्तदाकाँक्षाज्ञानकार्य्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया योग्यताज्ञानादिबलादापत्तिः कुतो नेति वाच्यम् व्यापकधर्मावच्छिन्नकार्य्यजननीये व्याप्यधर्मावच्छिन्न सामग्र्या अपेक्षितत्वेन तत्तदाकाँक्षाज्ञानविशेषासत्त्वेनापादयितुमशक्यत्वात् ॥०॥

समासव्यासमसाधारणविशेषणपदनिष्ठविशेष्यवाचकपदाप्रकृतिक विभक्त्यप्रकृतित्वरूप विरुद्धविभक्तिराहित्यस्याकाँक्षात्वे नीलो घट इत्यादौ नीलपदोत्तर सोः घटपदोत्तरसुभिन्नतया तादृशविरुद्धविभक्तिराहित्यासम्भवः, विशेष्यवाचक पदोत्तरा-

वृत्तिविभक्ति विभाजक धर्मवद्विभक्तिराहित्यस्य तत्त्वे विभक्तित्व
ज्ञानदशायां शाब्दबोधानुपपत्तिः स्वरूपतः तस्य कारणत्वे नी
घट इत्यादौसुपदेऽसुपदत्वभ्रमदशायां शाब्दबोधापत्तिः नील
घट इत्यादौ षष्ठ्यादेः सुपदत्वभ्रमदशायां शाब्दबोधानुपपत्तिश्च

स्वोत्तरसुपदभिन्नपदाद्युत्तरत्वविशिष्टस्वोत्तरत्वादिरूप . सं
व्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन नीलादिपदविशिष्ट सुबन्तघटादिपदत्
स्यतत्त्वे समासस्थलीयाया आकाँक्षाया अतिरिक्ताया अकल्पने
लाघव सत्त्वेऽपि घटीयलाक्षणिक घटपदेन नीलपदस्य कर्मधार
कृत्वा तेनसहरूपपदस्य कर्मधारये कृते नीलघटरूपमित्या
घटपदस्य सुबन्तत्वाभावेन अन्यादृश्या अप्याकाँक्षायाः समा
स्थल उपगन्तव्यतया लाघवाभावः !!

प्र०—नीलंघटमानयेत्यादावभेदस्य विशेषणविभक्त्यर्थत्वे अभे
पदार्थनिर्वचन मुखेन प्रसक्तदोषानाशङ्क्य परिहृत्य
संसर्गतावादिमतमुपपादनीयम् ।

उ०—अभेदस्य भेदत्वावच्छिन्नाभावरूपत्वेऽप्रसिद्धिः, भेदप्रतियो
काभावरूपत्वे नीलभेदजलाभयाभावमादाय नीलंजलमित्यादि
क्यस्य प्रामाण्यापत्तिः, नीलभेदत्वावच्छिन्नाभावस्य विभक्त्यर्थ
नीलादिपदार्थानन्वयः । भेदप्रतियोगिकाभावस्य विभक्त्यर्थत्वं स्वी
कृत्यनीलपदसमभिव्याहारान्नीलभेदत्वावच्छिन्नाभावबोधस्तु
पदार्थद्वयसंसर्गभानस्यैवाकाँक्षानियम्यत्वात् । भेदस्य अभाव
च विशेषण विभक्त्यर्थत्वेनीलघटः" इत्यादावप्यभेदान्वयबोध
पत्तिः द्वितीयाजन्याभेदबोधम्प्रति द्वितीयान्तविशेष्यवाचकप
समभिव्याहारस्य प्रयोजकत्वे प्रमेयत्वावच्छिन्नभेदस्य कम्बु
वादिमत्त्वावच्छिन्नभेदस्य चाप्रसिद्ध्या प्रमेयोघटः कम्बुग्रीवा
मानघट इत्यादावनुपपत्तिः ।

नीलपटपरनीलपद घटितस्य नीलोघट इत्यादिवाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिश्च, अतएव विशेष्यतावच्छेदकीभूतनीलत्वादिकमपि न विशेषण विभक्त्यर्थः ।

संसर्गता मते च तत्तत्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदाभावस्यैव नीलत्वादि प्रकारेणभासमानानां तत्तद्व्यक्तीनां स्वस्मिन् सम्बन्धतेति न दोषः । तस्यविशेषणविभक्त्यर्थत्वन्न सम्भवति अपूर्वव्यक्तिनिष्ठ तद्व्यक्तित्वेशक्तिग्रहासम्भवेन बोधानुपपत्तेरित्यपिन विशेषणतावच्छेदकावच्छिन्नाया एव प्रतियोगितायाः प्रतियोगिनःसम्बन्धतयाभानात् अन्यथा विशिष्ट वैशिष्ट्यबुद्धित्वानुपपत्तेः तस्माद्विशेषणविभक्त्यर्थोऽभेदस्तादात्म्यम् तच्च स्वसामानाधिकरण्य स्वप्रतियोगिवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टान्यत्वरुपम् तादृशंधर्मस्तत्तद्व्यक्तित्वादिरुपः । अपूर्वव्यक्तिनिष्ठस्यापितस्य सामान्यप्रत्यासत्त्या सुग्रहत्वम्, संसर्गतावदिनापि एतादृशानुगताभेदस्यैव संसर्गत्वमङ्गीकार्य्यम् न तु तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्न भेदाभावकूटस्य तथासति यत्किञ्चित्तादृशाभावतात्पर्य्येण नीलेऽपि न नील इत्यादि वाक्यस्यप्रामाण्यापत्तिरिति दिक् ॥०॥

विशेषण विभक्तेरभेदार्थकत्वे नञो भेदबोधकत्वाभावः घटोननील इत्यादौ नीलाद्यभेदाभावस्यैव प्रत्ययात् । अनीलं घटमानयेत्यादौच सामानाधिकरण्यानुरोधेन नञोभेदवत्यैव लक्षणाया उपगन्तव्यत्वात् । अतोऽभेदस्य संसर्गत्वमेवोचितम्, किञ्च तस्य संसर्गतापगमेऽपि गौरव विरहेण विशेषणविभक्तेस्तत्र वृत्तिकल्पनं नोचितम् । शक्तिभ्रमस्वारसिक लक्षणाग्रहस्थलेऽपि संसर्गतावादिना अभेदस्य संसर्गत्वमेवोपेयते इति न संसर्गप्रकारोभयविधबोधे द्विविधयोग्यताज्ञानादीनां द्विविधबोधहेतुत्वेन कार्य्यकारणत्वाधिक्यम् ।

प्र०—द्वितीयादिना अभेदबोधने द्वितीयाद्यन्तविशेष्यवाचकप
समभिव्याहारस्य प्रयोजकत्वमुक्तंभट्टाचार्य्येण अत्र आदि
तृतीया परिगृह्यतेचेत् धान्येन धनवान् प्रकृत्याचारुरित्याद
चभेदान्वयबोधानुपपत्तिः, तस्या अपरिग्रहे सुन्दरेण ध
इत्यादावभेदान्वयापत्तिः, इत्याशंकाया किमुत्तरम् ।

उ०—अत्र आदिना प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमित्येतद् विहित तृती
तिरिक्त तृतीया गृह्यते अतोनोक्तदोषः ।

प्र०—तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावत्वेन तत्तद्व्
क्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावस्य संसर्गत्वे को दो
तदुद्धारणाय च केनरूपेण च संसर्गता तत्स्पष्टं वक्तव्यम्।

प्र०—तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावस्य विशिष्य संसर्गत्वे दो
मुपपाद्य तादात्म्य स्वरूपमनुगतीकृत्य वक्तव्यम् ।

उ०- विभक्त्यर्थभेदे नीलत्वादिना तत्तद्व्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वा
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनान्वयः तादृशभेदस्य च त
द्व्यक्तिभेदत्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन अभावे अन्व
तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभेदलाभ इत्युच्यते सच न समीचीन
विशेषणतावच्छेदकावच्छिन्नाया एव प्रतियोगिताया: प्रतियोगि
संसर्गतया प्रतीतेः, अन्यथा विशिष्ट वैशिष्ट्यावगाहि बुद्धि
नोपपद्येत विशेष्ये विशेषणमितिरीत्या अभावज्ञानंच न कश्चि
दङ्गीकरोति अभावबुद्धिस्तु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादांनाति
शेतइति दर्शनात् ।

"अभेदस्तादात्म्यम् तच्च स्वसामानाधिकरण्य स्वप्रतियोगि

वृत्तित्वाभ्याम् भेदविशिष्टान्यत्वरूपम् । अयमेव विशेषण विभक्तेरर्थः । ईदृशो धर्मस्तत्तद्व्यक्तित्वादिरेव ।

०—नीलपटपरनीलपदघटितस्य नीलो घट इति वाक्यस्य प्रामाण्यमापाद्य निरस्य च अभेदस्वरूपं परिष्कृत्य तस्य प्रकारतया संसर्गतया वा भानमुचितमिति निरूप्यताम् ।

०—भेदाभावस्य विशेषणविभक्त्यर्थत्वे नील पटपरनीलपद घटितस्य नीलो घट इति वाक्यस्य प्रामाण्यं स्यात् घटस्यापि नीलत्वात् । पटवृत्तिगुणात्मकनीलत्वस्य घटेऽसत्त्वेन तादृशापत्तिवारणेतु पटपरद्रव्यपदघटितस्य द्रव्यं घट इति वाक्यस्य प्रामाण्यं स्यात् इत्यूहनीयम् ।

०—घटो घट इत्यत्र शाब्दबोधवारणाय किमुक्तं गदाधरेण ?

०—घटो घट इत्यत्र घटत्वमात्रावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितघटत्व मात्रावच्छिन्नप्रकारताकशाब्दबोधस्याप्रसिद्धयैवनापत्तिः ? धर्मितावच्छेदकता सम्बन्धेन घटत्वमात्रावच्छिन्नप्रकारताकशाब्दबोधस्य द्रव्यत्वे प्रसिद्धस्य घटत्वे आपत्तिवारणाय तद्धर्मावच्छिन्नाभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरुपित विशेष्यता वच्छेदकता सम्बन्धेन शाब्दबोधम्प्रति तद्धर्मभेदस्य कारणत्वमभ्युपगन्तव्यम् तेन घटत्वे घटत्वभेदविरहान्नापत्तिः ।

वस्तुतस्तु तद्धर्मान्यवृत्तिविषयतासम्बन्धेन ज्ञानम्प्रति तद्धर्मभेदस्य कारणत्वम् एवञ्चाभेदसम्बन्धावच्छिन्न घटत्वावच्छिन्न प्रकारतानिरूपित विशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन शाब्दबोधव्यापकस्य घटत्वान्यवृत्तिविषयता सम्बन्धेन बोधस्य घटत्वभेदघटित सामग्र्या अपेक्षितत्वेन घटत्वे तद्विरहान्नापत्तिः ।

प्र०—अभेदान्वयबोधश्चविरूपोपस्थितयोरेवेति व्युत्पत्तिः घटोघ
दण्डवान् दण्डवान् पाकं पचतीत्यादौ तथाविधान्
बोधानुदयात्, इति भट्टगदाधरोक्ता दर्शितफला व्युत्पत्ति
कार्य्यकारणभावमूलिकाप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावमूलिका वे
स्फुटमुपपाद्य तत्रोपात्तं वैरूप्यं कुत्रान्वेतीति गुणदोषनिरू
पणापुरस्सरमुपवर्ण्यं च अग्रे अथेत्यादि सन्दर्भस्यसङ्क्षेपे
आशयोवर्णनीयः ।

उ०—अभेदान्वयबोधश्चेत्यादिव्युत्पत्तिः तद्धर्मावच्छिन्नाभेदसम्बन्
वच्छिन्न प्रकारतानिरूपित विशेष्यतावच्छेदकता सम्बन्धेन शा
बुद्धित्वावच्छिन्नम्प्रति तद्धर्मभेदःकारणमिति कार्य्यकारणभा०
मूलिका ।

विरूपोपस्थितयोरित्यत्र विभिन्नरूपाभ्यामुपस्थितौ याभ्
पदाभ्यान्ते विरूपोपस्थिते पदे तयोर्विरूपोपस्थितयोरित्यर्थः, प
यर्थश्च जन्यत्वन्तस्य चाभेदान्वय बोधेऽन्वयः, एवञ्चवैरूप्यस्य वि
तस्य च करणतया उपस्थितावन्वयः, एतेन विरूपोपस्थितयोरि
द्विवचनार्थद्वित्वस्य विरूपोपस्थितेनीलघटादौकथमन्वयो नील
टादिपदार्थे द्वित्वाभावादित्यपास्तम् प्रागुक्तविग्रहेण विरूपोपस्थि
योरित्यस्यपदपरत्वेन पदयोर्द्वित्वान्वयस्यात्राबाधितत्वात्

अथधर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन द्रव्यत्वेप्रसिद्धोऽभेदस
न्धावच्छिन्न घटत्वावच्छिन्नप्रकारताकःशाब्द बोधो घटत्वे कुतो

अभेदसम्बन्धावच्छिन्न घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित
टत्वावच्छिन्न विशेष्यताकशाब्दबोधस्तुनापादयितुं शक्योऽप्रसि
त्वात् । घटोनीलघट इत्यादौ विधेयांश अधिकावगाहिशाब्दब
स्याप्रसिद्धत्वेपि तस्य विशेषणतावच्छेदक विधयानीलादिभ

नियामकनीलाद्युपस्थितितात्पर्य्यज्ञानविशेषादिघटिताया एव सामग्र्याः प्रयोजकत्वात् इतिचेन्मैवम् योग्यताज्ञानस्य धर्मितावच्छेदकं निवेश्य तद्भेदेन आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्याऽनन्तकार्य्यकारणभावकल्पनापेक्षया धर्मितावच्छेदकमनिवेश्य धर्मितावच्छेदकता सम्बन्धेन अभेद सम्बन्धावच्छिन्न घटत्वावच्छिन्न प्रकारक शाब्दबोधम्प्रति धर्मितावच्छेदकता सम्बन्धेन अभेद सम्बन्धावच्छिन्न घटत्वावच्छिन्न प्रकारताक योग्यताज्ञानस्य कारणत्वे लाघवेन तद्बलेन घटत्वेतादृश शाब्दबोधस्याऽऽपादन सम्भवेऽपि तद्धर्मावच्छिन्नाभेदसम्बन्धावच्छिन्न प्रकारतानिरूपित विशेष्यतावच्छेदकता सम्बन्धेनशाब्दबोधम्प्रति. तद्धर्मभेदस्यकारणत्वान्नदोष इति दिक् ॥०॥

प्र०—घटोनीलघट इत्याद्यन्वयबोधस्य प्रामाणिकत्वेऽन्यत्रदर्शितरीत्या सोऽप्युपपादनीय इति गदाधरः । अत्रान्यत्र प्रदर्शित प्रकारः कीदृशः ? ।

घटो नीलघट इत्यत्र शाब्दबोधोपपत्तये उक्तकार्य्यकारणभावे तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारतास्थाने तद्धर्ममात्रावच्छिन्नत्वं निवेश्यम् प्रकृते च नीलघटनिष्ठप्रकारतायां घटत्वमात्रावच्छिन्नत्वविरहेण न कार्य्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वम् ।

वस्तुतः तद्रूपवृत्ति प्रकारतानिरूपित विशेष्यतावच्छेकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन शाब्दबुद्धौ तद्रूपभेदस्य तद्रूपव्यापकभेदस्य वा कारणत्वं वक्तव्यम् वृत्तित्वञ्च स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्न प्रतियोताकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्व सम्बन्धेन, अवच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्व निवेशस्याप्यत्रैव तात्पर्य्यम् निरूपितत्वञ्च साक्षात्परम्परासाधारणमिति दिक् ॥०॥

प्र०—वस्तुतस्तुतद्धर्मान्यवृत्ति विषयतासम्बन्धेन ज्ञानं प्रतितद्ध भेदत्वेन हेतुता लाघवादिति ग्रन्थः, अत्रेदृशकार्य्यकारणभ कल्पने किं मानम्, कल्पनेऽपिकथं घटो घट इत्य शाब्दबोधापत्ति वारणम् ? ॥०॥

उ०—तद्धर्मावच्छिन्नाभेदसम्बन्धावच्छिन्न प्रकारतानिरूपित विशेष्य वच्छेदकता सम्बन्धेन शाब्दबोधम्प्रति तद्धर्मभेदस्य कारणत्वे घटः घटः स इत्यादौजातित्वादि विशिष्टघटत्वाच्छिन्न प्रका विशेष्यताकशाब्दबोधस्योपपत्तये विशेष्यस्य प्रकारत्वयोरवच्छे कत्वे निरवच्छिन्नत्वम् , घटोनीलघट इत्यन्वयबोधोपपत्तये प्रक तायां तद्धर्मनात्रावच्छिन्नत्वम् सस इत्यादिवाक्यात् जातित्वाव च्छिन्न धर्मितावच्छेदकताक तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदताका न्वयबोधवारणाय तद्धर्मावच्छिन्नावच्छेदकताक प्रकारतानिरू धर्मितावच्छेदकतावच्छेदकता प्रत्यासत्त्या शाब्दबोधम्प्रति तद्ध भेदस्यापि पृथक् कारणत्वम् दण्डवान् दण्डवान् इत्यादिवाक्या दण्डसंयोगत्वावच्छिन्न रति तदवच्छिन्नवदभेदान्वयबोधवारण दण्डसयोगत्वावच्छिन्नावच्छेदकताक प्रकारतानिरूपित विशेष्य निरूपित संयोगत्वावच्छिन्नावच्छेदकता निरूपितावच्छेदकता च्छेदकता सम्बन्धेन शाब्दबोधे दण्डत्वादिभेदस्य पृथक् कारणत्व अवच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्व निवेशश्चेति महद्गौरवम् अतः—तद्धर्मान्यवृत्तिविषयता सम्बन्धेनज्ञानं प्रति तद्धर्मभेदः का णमिति कार्य्यकारणभावउक्तोगदाधरेण ॥०॥

प्र०—येन सम्बन्धेन यद्धर्मावच्छिन्नकार्य्यस्य व्यापकतेत्या ग्रन्थस्योपक्रमोपसंहारौ निरूपणीयौ ॥

उ०—ननु द्रव्यपदजन्य द्रव्यत्वावच्छिन्नोपस्थितिविरहकालेऽपि द्र त्वादौ धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन तादृश शाब्दबोधवारण

समानप्रकारता प्रत्यासत्त्या पदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधहेतुत्व कल्पनं व्यर्थम् प्रकारता सम्बन्धेन शाब्दबोधे प्रकारतासम्बन्धेनोपस्थितेः कारणत्वेऽपि धर्मितावच्छेदकता सम्बन्धेन शाब्दबोधे तस्या अहेतुत्वेनापत्तितादवस्थ्यात् इत्यत आह-येन सम्बन्धेनेत्यादि । अयंभावः—व्याप्यकार्ये जननीये व्यापकसामग्र्या अपेक्षितत्वेन धर्मितावच्छेदकता सम्बन्धेन शाब्दबोधे व्याप्ये जननीये व्यापक समग्र्याः प्रकारतासम्बन्धेनोपस्थिति घटिताया-अवश्यापेक्षणीयतया न द्रव्यपदजन्योपस्थितिमन्तरा शाब्दबोधापत्तिरिति ।

वस्तुतस्तु स्वजनकज्ञानीयवृत्तिनिष्ठप्रकारतानिरूपित विशेष्यतावच्छेदकताविशिष्ट प्रकारता सम्बन्धेनोपस्थितिः स्वजनक ज्ञानीयवृत्तिनिष्ठ प्रकारतानिरूपित विशेष्यतावच्छेदकता विशिष्ट प्रकारता सम्बन्धेन शाब्दबोधम्प्रति कारण स्वीकार्यम् । अतएव-प्रकारता सम्बन्धेन नालादिपदार्थे जायमानशाब्दबुद्धिम्प्रति प्रकारता सम्बन्धेनोपस्थित्यभावेऽपि नव्यभिचार इति दिक् ॥८॥

०—परामर्शकारणता विचारदर्शितरीतिः का ?

०—यथाधर्मितावच्छेदकता सम्बन्धेनतल्लिङ्गकानुमितौ धर्मितावच्छेदकता सम्बन्धेन तल्लिङ्गकपरामर्शत्वेन कारणतायां यत्रभावेज्ञानमप्रमेत्यप्रामाण्यज्ञानम् अनन्तरवह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतइति परामर्शःततो वह्निव्याप्यालोकवद्द्रव्यमिति परामर्शस्ततो वह्निमान् पर्वतः वह्निमद्द्रव्यमिति समूहालम्बनानुमितिस्तत्र तस्या धूमालोकोभयलिङ्गिकाया द्रव्यत्वपर्वतत्वयोरुभयत्र सत्वेनतल्लिङ्गकपरामर्शस्य तत्रासत्वाद् व्यभिचारवारणाय तल्लिङ्गकपरामर्शधर्मितावच्छेदकताविशिष्ट धर्मितावच्छेदकतायाः कार्यतावच्छेदक सम्बन्धत्व मुपेयते तथाऽत्रापि वृत्तिज्ञान धर्मितावच्छेदकता विशिष्टप्रकारताया एव कार्य्यतावच्छेदक सम्बन्धत्वं स्वीकार्यमित्यर्थः ॥

प्र०—धर्मितावच्छेदकतायास्तत्कार्य्यतावच्छेदकता विरहेऽपि द्रव्यत्वादिनिष्ठायास्तस्यास्तत्कार्य्यतावच्छेदकधर्मघटकत्वादि गदाधरपङ्क्तेः कोऽभिप्रायः ? ।

उ०—अथाभेदसम्बन्धेन घटविशिष्टं द्रव्यमित्याकारकयोग्यताज्ञा समवायसम्बन्धेनात्मनिवर्त्तते शाब्दबोधस्तु धर्मितावच्छेद सम्बन्धेन द्रव्यत्वइति कार्य्यकारणयोः सामानाधिकरण्याभा कथन्तादृश योग्यताज्ञानादिघटित सामग्र्या धर्मितावच्छेदक सम्बन्धेन द्रव्यत्वेशाब्दबोधजननमित्यत आह-धर्मितावच्छेदक यास्तत्कार्य्यतावच्छेदकसम्बन्धता विरहेऽपि-इत्यादि ।

तत्कार्य्यतेत्यत्र तत्पदेन समवायेनकारणीभूतं योग्यताज्ञा ग्राह्यम् , तत्कार्य्यताशाब्दबुद्धौ तदवच्छेदक सम्बन्धत्वं समवा स्यनतु धर्मितावच्छेदकताया इत्यर्थः ।

द्रव्यत्वादिनिष्ठायास्तस्या इति-धर्मितावच्छेदकताया इत्य तत्कार्य्यतावच्छेदक सम्बन्धघटकत्वादित्यत्रापि तत्पदेन सम येन कारणीभूतं योग्यताज्ञानं परामृश्यते तस्यकार्यतावच्छे धर्मः—अभेदसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्न प्रकारतानिरू द्रव्यत्वावच्छिन्न विशेष्यताकशाब्दबुद्धित्वम् तद्घटकत्वञ्च द्रव्य निष्ठधर्मितावच्छेदकतायाः ।

अयंभावः समनियतधर्मावच्छिन्ने कार्य्येजननीये समनि तधर्मावच्छिन्नकार्य्योत्पादक सामग्र्या अपेक्षितत्वेन धर्मिताव च्छेदकतासम्बन्धेन तादृशशाब्दबुद्धित्वस्य समवायेनतादृशशाब्द न्धत्वसमनियततया समवायेन योग्यताज्ञानादिघटित साम अपेक्षितत्वेन तया सामग्र्यैव धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन द्र त्वे तादृशशाब्दबोधजननम् नतु तत्र सामग्र्यन्तरापेक्षा, अ शाब्दबोधादिनानाकार्य्याणां कालिक सम्बन्धेन कालेजायमा न सामग्र्यन्तरापेक्षेतिः ॥०॥

१८—निपातातिरिक्तप्रातिपदिकार्थयोः क्रियाताद्दशप्रातिपदिकार्थयोश्च भेदेन साक्षादन्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वादिति नियमघटकपदानां व्यावृत्तिम्प्रदर्श्य याचकसम्बन्धीत्यत्र प्रातिपदिकार्थे सम्बन्धे याचकपदार्थस्य निरूपितत्व सम्बन्धेनान्वयेऽपि कथन्न नियमव्याहतिरित्युपपाद्यताम् ! ॥

२०—घटोनपट इत्यादौ नञर्थभेदेघटस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन भेदस्य च स्वरूपसम्बन्धेनपटेऽन्वयबोधान्निपातातिरिक्तेति। घटपदस्य घटप्रतियोगिके लक्षणाभ्युपगमेतु भूतलेनघटः' इत्यादौ भूतले घट एतद्वाक्यजन्यबोधनिवर्त्यत्वानुरोधात् भूतलवृत्तित्वाभाववान् घट इतिबोधश्यावश्यकत्वेन तत्रव्यभिचारवारणाय निपातातिरिक्तत्वेति । तत्रापिनञ्पदस्याभाववतिलक्षणामभ्युपेत्य भूतलवृत्तित्वाभाववतोऽभेदान्वयबोधस्वीकारस्तु न युक्तः भूतलवृत्तित्वाभावप्रकारक बुद्धित्वाद्यपेक्षया अभेदसम्बन्धेन भूतलवृत्तित्वाभाववत्प्रकारकबुद्धित्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वे गौरवात् ।

नीलोघट इत्यादौ नामर्थयोः स्तोकंपचतीत्यादौनामार्थधात्वर्थयोरभेनसाक्षादन्वयबोधात् व्यभिचारवारणाय भेदेनेति । तण्डुलंपचतीत्यादौ नामार्थधात्वर्थयोः—परम्परयाभेदान्वयबोधाद्व्यभिचार वारणायसाक्षादिति, याचकसम्बन्धीत्यादौ याचकपदस्ययाचक निरूपिते लक्षणा तस्यच सम्बन्धपदार्थेऽभेदेनैवान्वय इति न नियम व्याहतिः ॥०॥

२१—अथ राजा पुरुष इत्यादौ पदार्थोपस्थित्यादिसत्त्वेन कथन्न भेदान्वयबोधः ? सामग्र्याः कार्य्यजननेउक्तानयम भङ्गरूपायाः प्रयोजनक्षतेरकिञ्चित्करत्वादित्युपक्रम्य अत्र केचिदित्यादिना यत् प्रतिपादितन्तत् समालोचनीयम् ।

प्र०—विशेष्यतासम्बन्धेननामार्थप्रकारकभेदान्वयबोधम्प्रति विशेष्य
सम्बन्धेन प्रत्ययजन्योपस्थितेर्हेतुत्वकल्पने राजापुरुष इत्य
भेदान्वयबोध वारणेऽपि राज्ञः पुरुषइत्यादौ स्वत्वस्यापि म
तया तत्प्रकारकबोधे पुरुषस्य विशेष्यत्वानुपपत्तिः। तत्तन्नाम
जन्य तत्तन्नामार्थप्रकारकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नम्प्रति प्रत्ययजन
परिस्थतित्वेनहेतुत्वे च राजसम्बन्धः प्रमेयः राज्ञः पुरुष इत्येता
वाक्यद्वयजन्य समूहालम्बनशाब्दबोधे पुरुषस्य राजसम्बन्ध
शेष्यतयाभानानुपपत्तिः। प्रत्ययाधीनतत्तत्पदार्थोपस्थित्यजन्यत
दर्थप्रकारकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नम्प्रत्येव तथात्वे यत्र राजापुरु
इत्यादौ पुरुषपदाधीन पुरुषोपस्थितौ सुप्रत्ययवशादेकत्वमपि
चरीभूतम तत्रसुप्रत्ययजन्यसमूहालम्बनोपस्थितेर्विशेष्यता स
न्धेन पुरुषेऽपि सत्त्वात् राजापुरुष इत्यादौ भेदान्वयबोधाप
स्तदवस्था. प्रत्ययजन्यतावच्छेदकीभूत विशेष्यतासम्बन्धेन प्र
यजन्योपस्थितेर्हेतुत्वेच समानाकारकज्ञानीय विशेष्यताया ऐक्य
प्रत्ययजन्यलक्षणाधीन पुरुषोपस्थितिविशेष्यतायाः शक्तिज्ञाना
नपुरुषोपस्थितिविशेष्यतायाश्चाभिन्नतयोक्तातिप्रसङ्गतादवस्थ्या
स्वजनकज्ञानीयप्रत्ययवृत्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यता विशिष्ट
शेष्यता सम्बन्धेन प्रत्ययजन्योपस्थितेर्हेतुत्वमपि न सम्यक् प्र
यत्वस्यानुगतानतिप्रसक्तस्य दुर्वचत्वात् राजसम्बन्धः पुरुषइत्या
सम्बन्धपदेकम्पदत्वभ्रमदशायां सम्बन्ध विशेष्यकराजप्रका
कान्वयबोधानुपपत्तेः, राज्ञः पुरुषइत्यादौ ङसपदे सम्बन्धपद
भ्रमदशायां सम्बन्धविशेष्यकराजप्रकारकान्वयबोधापत्तेश्च, प्र
यत्वप्रकारक ज्ञानविषयपदजन्योपस्थितेः कारणत्वे प्रत्ययत्वानु
स्थितिदशायांशाब्दबोधानुपपत्तिरिति।०॥

प्र०—स्वत्वस्य संसर्गविधयाप्रकारविधयावाभानमिति विचारा
सरे राजाभावव्याप्यराजस्वत्वाभाववान्पुरुषइत्यादितादृश

निश्चयाभावस्य तथाविधसामग्रीप्रतिबन्धकतायां निवेशाधिक्येन लाघवानवकाशादित्यनेन स्वत्वप्रकारकबोधएवोचित इत्यभिप्रायोव्यञ्जितः परन्तु राजस्वत्वाभावव्याप्यराजाभाववान् पुरुषइत्यादि निश्चयस्य तदभावव्याप्यवत्तानिश्चय मुद्रया तादृशवाक्यजन्यशाब्दबोधेविरोधितयातथाविधस मग्रीप्रतिबन्धकतायां निवेशाधिक्यात् स्वत्वसंसर्गतापक्षएवोचित इतिशङ्कायाः किमुत्तरम् ?

०—घटादिविभिन्नविषयकप्रत्यक्षम्प्रति प्रतिबन्धकत्वंयद्यप्युभयमते समानम् तत्रप्रकारतामते सामग्र्यामधिकवस्तुप्रवेशगौरवेऽपितावधिक प्रतिबन्धकतागौरवम् तथापि संसर्गतामते राजस्वत्वाभाववान् पुरुषः सुन्दरः प्रमेयोवाच्य इत्यादिभिन्नविषयकप्रत्यक्षसहस्रंप्रति राजाभाववत्स्वत्वंप्रमेयमवाच्यमभिधेयमित्यादिप्रत्यक्षसहस्रंप्रतिच शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकतासहस्रस्य कल्पनीयत्वाद्गौरवं स्पष्टमेवेतिकेचित् ॥०॥

०—अन्यादृशप्रत्यक्षस्थलीय प्रतिबन्धकतया तु न त्वन्मतेऽपि निर्वाह इत्ययं ग्रन्थ उपपादनीयः ? ।

०—ननु घटवद्भूतलमित्यादि प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे राज्ञः पुरुषः, एतद्वाक्यजन्य शाब्दबोधनिर्वाहाय विभिन्नविषयकप्रत्यक्षम्प्रति शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वम् सर्वैरेव मन्तव्यंकिमिति विशेषेण संसर्गतावादिनम्प्रति गौरवोद्भावनमित्यत आह-अन्यादृशप्रत्यक्षस्थलीयेति। अयंभावः विभिन्नविषयकस्य प्रत्यक्षस्यशाब्दबोधस्य च सामग्रीसत्त्वे प्रत्यक्षेच्छादशायां विभिन्नविषयकप्रत्यक्षस्यैवोत्पत्त्या इच्छाया उत्तेजकत्वमावश्यकम् तच्च यदि सामान्यतः प्रत्यक्षेच्छात्वेन तदा घटप्रत्यक्षं जायतामितीच्छादशायां घट-

प्रत्यक्षसामग्रीविरहे पटप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे शाब्दसामग्री सत्त्वे पटप्रत्यक्षापत्तिः प्रतिबन्धकीभूतायाः प्रत्यक्षेच्छा विरहविशि शाब्दसामग्र्या असत्त्वात् । अतस्तत्तत्प्रत्यक्षविशेषमुपादाय तत्त्यक्षे तत्तत्प्रक्षेच्छाविरहविशिष्टशाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धक विशिष्यैववक्तव्यम् एवञ्च राजस्वत्वाभाववान् पुरुषः सुन्दर इत कारक प्रत्यक्षम्प्रति राज्ञः पुरुष एतद्वाक्यजन्य शाब्दसामग्र प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयन्त स्संसर्गतावादिनामधिकमिति दिक्॥

प्र०—ज्ञानातीत्यादौ आख्यातार्थः कः तस्य संसर्गतयाप्रकारत वाभानमङ्गीकृतं भट्टाचार्य्येण तत्तदुक्तयुक्तिप्रदर्शन पुरस्स वक्तव्यम् ।

उ०—ज्ञानातीत्यादावाख्यातार्थ आश्रयत्वन्न तु संसर्गः, आख्यात ऽऽश्रयत्वे स्वारसिकल क्षणास्थले आश्रयत्वप्रकारक शाब्दबोधम् योग्यताज्ञान घटितसामग्र्या उभयवादिसिद्धत्वम् , आश्र संसर्गक शाब्दबोधम्प्रति योग्यताज्ञानघटितसामग्र्याः कल्प संसर्गतावादिनामधिकमिति तन्मतमुपेक्षितम् ।

स्वारसिक लक्षणास्थलेऽपि आश्रयतासंसर्गकबोधस्यैव स्वी तु ज्ञानाश्रयत्वाभाववान् चैत्रः सुन्दर इत्याकारक विशिष्टवैशिष्ट्य वगाहि प्रत्यक्षम्प्रति चैत्रोजानाति इति वाक्यजन्य शाब्दसामग्र प्रतिबन्धकताकल्पनेन महद्गौरवम् प्रकारतावादिनान्तु विशे तावच्छेदकप्रकारकनिश्चयविधया ज्ञानाश्रयत्वाभाववाँश्चैत्र निश्चयस्य शाब्दबोधीयबाधनिश्चयाभावमुद्रया तादृशनिश्चया वस्य च युगपदवस्थानासम्भवेन न प्रतिबन्धकताकल्पनमिति दि

प्र०—नचैकत्वादिवाचकत्वन्तत्, इत्यत्रत्यो मूलमात्रसन्दर्भो वि स्ववाक्यैः संक्षेपयितव्यः ।

उ०—एकवचनादीनामेकत्वस्वावच्छिन्नेशक्तिः शक्ततावच्छेदकञ्चसुत्वादि न त्वेकवचनत्वादि तस्यदुर्वचत्वात् तथाहि यद्येकत्वादिवाचकत्वं तच्च स्वस्य स्वावच्छेदकत्वेनात्माश्रयात् वाचकताया बाधकता रूपत्वेऽतिप्रसक्ति शक्तिभ्रमेण द्विवचनादीनामप्येकत्वबोधकत्वात् नाप्येकवचनत्वादिर्जातिविशेषः सुत्वेन साङ्कर्यात् एकवचनादि- शब्दस्य स्वादौ रूढि स्वीकृत्य शक्तिसम्बन्धेन एकवचनादिपदवत्त्व न्तदित्यपिन, एकवचनादिशक्तेरप्रामाणिकत्वात्, तान्येकवचनेस्या- दि सूत्रेपाणिनिसङ्केतग्रहपरतयाऽपि निर्वाहात्, अतएवनद्यादिसंज्ञा पारिभाषिकीत्युच्यते। अथ पाणिनि सङ्केत सम्बन्धेन एकवचन- पदवत्त्वमेव तदस्तु इति चेन्नैवम् तादृश सङ्केतस्य सङ्केतत्वेन संसर्गताचेत् अतिप्रसक्तिः कस्यचित्पुस एकवचनपदात् स्वाजसा- दिर्बोद्धव्य इत्याकारक सङ्केतस्यापि सम्भवात् पाणिनि सङ्केतत्वेन तथेतिचेत् व्याकरणप्रणेतुः पुरुषान्तरस्यापि तादृशसङ्केतसम्भवेन विनिगमनाविरहात्, तस्मादगत्या आनुपूर्वी विशेषएव शक्तता- वच्छेदक इति दिक्॥

प्र०—विभक्तेः संख्यावाचकत्वं प्रकृतेर्लाक्षणिकत्वञ्चेति अनयोः पक्षयोर्लाघव गौरव प्रकारः कीदृशः?।

उ०—प्रकृतेः संख्यालाक्षणिकत्वे शक्यलक्ष्ययोः परस्परमन्वयबोधो- पगमे वृत्ति विरहेऽपि संख्यान्वय बोधे घटपदादिज्ञानजन्योप- स्थितित्वेनानन्तहेतुताकल्पनापत्तिः सामान्यतः पदवृत्ति ज्ञान- जन्यसंख्योपस्थितित्वेन एककारणताकल्पनन्तु न समीचीनम् निर्विभक्तिककुम्भपदजन्य संख्योपस्थितौ संख्यायामगृहीतवृत्तिक घटादिपदे तत्तद्विभक्त्य-तत्त्वज्ञानवतः पुरुषस्य घटादौ संख्या शाब्दबोधप्रसङ्गात् , अत एकत्वादि विषयकशाब्दबोधस्यात घटप- दादिज्ञानजन्यैकत्वाद्युपस्थितित्वेन हेतुतां प्रकल्प्य विभक्तिघटादि- पदानुपूर्वीज्ञान तादृशोपस्थित्योः परस्पर सहकारित्वमवश्याभ्यु-

पेयम्। नच घटादिपदस्य एकत्वादौ लक्षणाग्रहदशायां घट प्रमेय इति वाक्यादेकत्वं प्रमेयमित्यादि शाब्दबोधस्य सर्वानुभव सिद्धतया एकत्वादि विषयक शाब्दबोधे घटादिपदजन्यैकत्वाद्यु पस्थितित्वेन हेतुताया अपि सर्वसम्मतत्वमितिवाच्यम् यादृश यादृश पदानामेकत्वादि शाब्दधीजनकत्वन्नोभयवादि सिद्ध तादृशानन्तपदज्ञानजन्यैकत्वाद्युपस्थितीनां संख्याशाब्दबोध हेतु त्वकल्पनापेक्षया अल्पतर स्वादिपदजन्यैकत्वाद्युपस्थितीनां हेतुता कल्पनायामेव लाघवात् ॥ ० ॥

प्र०—विभक्तेः संख्याबोधकत्वे समानविषयकानुमित्यादिकम्प्रति शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकता षट्कम् प्रकृतेर्विशिष्ट लाक्षणि कत्वेच चतुष्कमित्युक्तम्, काऽसौरीतिर्यया चतुष्कं षट्कञ्च भवति, किञ्चात्र समानविषयकत्वम्, अनुमित्यादिकमित्य त्रादिपदग्राह्यंकिम् ?

उ०—विभक्तेः संख्याबोधकत्वे योग्यताज्ञानघटोपस्थित्येकत्वोपस्थितीनां विशेष्य विशेषणभावे विनिगमनाविरहेण शाब्दसामग्रीप्रति बन्धकतायां प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावषट्कम्।

तथाहि योग्यताज्ञानविशिष्ट घटोपस्थितिविशिष्टैकत्वोपस्थितिरेका, एकत्वोपस्थितिविशिष्ट घटोपस्थितिविशिष्ट योग्यताज्ञानन्द्वितीया, घटोपस्थितिविशिष्ट योग्यताज्ञानविशिष्टैकत्वोपस्थितिस्तृतीया, घटोपस्थितिविशिष्टैकत्वोपस्थितिविशिष्ट योग्यताज्ञानं चतुर्थी, योग्यताज्ञानविशिष्टैकत्वोपस्थितिविशिष्ट घटोपस्थितिः पञ्चमी, एकत्वोपस्थितिविशिष्ट योग्यताज्ञानविशिष्ट घटोपस्थितिः षष्ठी सामग्री, मन्मते तत्र योग्यताज्ञाने विशिष्ट विषयकोपस्थितेरेकत्व निष्ठ प्रकारतानिरूपितघटनिष्ठविशेष्यता शालित्वेन घटनिष्ठविशे ष्यतानिरूपितैकत्वनिष्ठप्रकारताशालित्वेनच प्रत्येकं वैशिष्ट्यद्वि

वेश्य पुनस्ताद्दशरूपद्वयावच्छिन्नायामुपस्थितौ योग्यताज्ञानस्य वैशिष्ट्यनियेशे प्रतिवध्यप्रतिवन्धकभाव चतुष्टयमात्रम् तस्मात् प्रकृतीनामेव संख्यावाचकत्वंयुक्तम् ॥ ० ॥

"स्व समानविषयकत्वञ्च स्वान्यूनानतिरिक्त विषयकत्वम्, आदिनाऽलौकिक प्रत्यक्षादिः" ॥

प्र०—घटाकाशोभयगतद्वित्वस्य आकाशेऽपि सत्त्वेन तद्द्वित्वबोधनेच्छयोचरितस्याऽऽकाशाविति वाक्यस्य प्रामाण्यं कस्मान्नेतिवक्तव्यम् ।

उ०—घटाकाश गतद्वित्वस्य समवायेनआकाशेऽपि सत्त्वात् आकाशाविति प्रयोगस्य प्रामाण्यवारणाय पर्य्याप्तिलक्षणो विलक्षणः सम्बन्धः स्वीकार्य्यः। नच प्रत्येकापर्य्याप्तस्य समुदायापर्य्याप्तत्वमिति न्यायाद् पर्य्याप्त्यापि आकाशेद्वित्वमस्त्येवेतिवाच्यम् उद्देश्यतावच्छेदक व्याप्तिविशिष्ट पर्य्याप्तेरेवसंसर्गतापगमेन घटाकाश गतद्वित्वपर्य्याप्तौ आकाशत्वव्याप्यताविरहे॥ आकाशाविति प्रयोगस्य प्रामाण्याप्रसक्तेः उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्तिविशिष्टद्वित्वादिसमवायस्य तथात्वे घटाविति वाक्यस्याप्रामाण्यापत्तिः ।

समवायस्यैकत्वेन घटादिद्वित्वादि समवायस्य पटादावपि सत्त्वात् उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्य यद्द्वित्वन्तत् समवायस्य संसर्गत्व तु न युक्तम्. लाघवेनोद्देश्यतावच्छेदक द्वित्वादेरेव सम्वन्धतौचित्यात् । न च तथापि पर्य्याप्तेरप्रसिद्धिः द्वित्वादिस्वरूपस्यैव द्वित्वादि पर्य्याप्तितयाऽभिमतसिद्धेः । अतएव पर्याप्तिश्च अयमेकोघट इमौ द्वाविति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्ध विशेष इत्युक्तमवच्छेदकत्वनिरुक्तिदीधितौ । इतिदिक् ॥

प्र०—द्वित्वादेः स्वव्यापकप्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वरूपस्यैवसम्बन्धत्वे आकाशो न द्वाविति ज्ञानदशायामपि आकाशावित्यतः

शाब्दबोधापत्तिं परिहृत्य 'जलपृथिव्यौ स्नेहगन्धावित्यत्र कस्यकेन सम्बन्धेन कुत्रान्वय इत्युल्लेख पूर्वकं शाब्दबोध-स्वरूपमुद् बोधनीयम् ।

उ०—स्वव्यपकोद्देश्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्य द्वित्वादि सम्बन्धत्वे द्वित्वादिपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकताया उभयादिवृत्तिधर्मएव स्वीकारात् द्वित्वादिपर्य्याप्त्यनुयोगितानवच्छेदकाशत्वावच्छेदेन द्वित्ववति द्वित्वपर्य्याप्तिमद्भेदस्य पर्याप्तिसम्बन्धेनद्वित्वादिमद्भेदस्य वा वृत्तौ बाधकाभावेन आकाशोन द्वावितिवाक्यजन्यशाब्दबोधदशायामाकाशावितिवाक्याद् शाब्दबोधापत्तिः, स्वव्यापकाकाशत्ववत्त्वस्य सम्बन्धेन द्वित्वप्रकारकबोधस्य पर्य्याप्ति सम्बन्धेन द्वित्ववद् भेदप्रकारक बोधाप्रतिबध्यत्वात् स्वव्यापकाकाशत्ववत्त्वसम्बन्धस्यचाप्रसिद्धत्वात् तादृशसम्बन्धेन 'द्वित्ववद्भेदप्रकारकबोधस्य आकाशो न द्वाविति वाक्यतोऽशक्यत्वात् उद्देश्यतावच्छेदव्याप्यत्वावशिष्ट पर्य्याप्तिसम्बन्धेनैव द्वित्वप्रकारकबोधआकाशावित्यादितोऽभ्युपेयः, तस्य च पर्य्याप्ति सम्बन्धेन द्वित्ववद्भेदप्रकारकबोधप्रतिबध्यत्वात्, आकाशोन द्वाविति बाधदशायनाकाशावित्यतःशाब्दबोधापत्तिः, घटत्वादेः प्रत्येकं द्वित्वपर्य्याप्त्यनुयोगितानवच्छेदकत्वेऽपि द्वित्वपर्य्याप्तित्वावच्छिन्नानतिप्रसक्तया घटपटौ न द्वाविति प्रयोगस्यनापत्तिः ।

जलपृथिव्योः स्नेहगन्धावित्यत्रौसर्थोद्वित्वंतस्यपर्याप्त्या जले पृथिव्याञ्चान्वयः तयोश्चऔसर्थाधेयत्वेनान्वितत्वेनान्वयः एवं औअर्थोद्वित्वं तस्य पर्याप्त्यास्नेहगन्धे चान्वयस्तथाचद्वित्वनिष्ठकप्रकारतानिरूपितजलत्वपृथिवीत्वावच्छिन्नविशेष्यतात्मकप्रकारताद्वयनिरूपिताधेयत्वप्रकारतानिरूपितंयद्धर्मितावच्छेदकद्वित्वनिष्ठैकप्रकारतानिरूपकस्नेहत्वगन्धत्वावच्छिन्नविशेष्यताद्वयं तद्वा

नित्यन्वयवोधोनतु जलेस्नेहः पृथिव्यांगन्ध इतिसमूहालम्बनवोधस्त थासति एकवाक्यताभङ्गप्रसङ्गात् ॥

प्र०—तिवादेः संख्यानभिधायकत्वे दूषणान्यनूद्यनिरसनीयानि ?

उ०—चैत्रेणदृष्टो घट इत्यादिस्थलानुरोधेन सोरकेत्ववोधकत्वस्याव-श्यकत्वात् तत एव घटोऽस्तीत्यादौ संख्यावोधसम्भवात्त आख्यातैकवचनस्य संख्यावोधकत्वन्नाभ्युपेयम् अनुगतैनैकवचन-त्वेनएकत्वशक्तत्वन्तु न सम्भवति एकवचनत्वस्य दुर्वचत्वात् सुवचत्वेऽपि वाऽस्तु तेनरूपेण तिङेकवचनस्यापि एकत्वेशक्तिः परन्तु तज्जन्यैकत्वोपस्थितेःशाब्दवोधम्प्रति कारणत्वे मानाभावः, सामान्यत एकवचनज्ञानजन्योपस्थितित्वेन संख्याशाब्दवोध हेतुत्वन्न सम्भवति एकत्वेऽगृहीतसुपदशक्तिकस्य पुंसः सुपदप्रकृति घटपदोपस्थाप्यघटे पटपदोत्तरामादिपदोपस्थाप्यैकत्वान्वयवोध-प्रसङ्गात्, अतः सुपदत्वप्रकारकज्ञानजन्य संख्योपस्थितित्वेनैव हेतुत्वं वाच्यम् एवञ्चतिवादिपदत्व प्रकारक ज्ञानजन्योपस्थितित्वेन संख्याशाब्दवोधहेतुत्वन्नाङ्गीकार्य्यम् । न च तिवादेः संख्या-नभिधायकत्वे चैत्रः पचति तण्डुलम् चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ कर्तृकर्मवाचकपदात्तृतीयाद्वितीययोरापत्तिः—कर्तृकर्मगत-संख्याया अनभिधाने कर्तृकरणयोस्तृतीयेति कर्मणि द्वितीयेति-सूत्राभ्यान्तयोरनुशासनात् तार्किकमते लकारस्यकर्तृकर्मावाच-कतया तदनभिधानस्यद्वितीयातृतीयानियामकत्वासम्भवादिति-वाच्यम् कर्तृत्वादितात्पर्य्यशून्याख्यात समभिव्याहृतकर्तृकर्म-वाचकपदात्तृतीयाद्वितीयेत्यर्थकरणेनादोषात् चैत्रेणपचतीत्यादौ आख्यातार्थाविवक्षायान्तृतीयायाः साधुत्वेऽपि परस्मैपदस्यासा-धुत्वान्नतादृशप्रयोगः । धात्वर्थविशेष्यस्य प्रत्ययेनाविवक्षायां भावकर्मणोरिति सूत्रेणात्मनेपदनियमात् आख्यातार्थाविवक्षायां चैत्रेणपचतइत्यादिप्रयोगस्तु न कर्तृत्वतात्पर्य्यक सार्वधातुकयो-

गण्वशवादि विकरणस्य साधुत्वेनाऽऽख्यातार्थाविवक्षायां शबा दिविकरणस्यासाधुत्वात्

वस्तुतस्तु तत्तत्प्रातिपदिकार्थविशेषणत्वमात्रेण कर्तृत्वक मेत्वाद्यविवक्षायाएवतदनभिधान पदार्थत्वात् तत्तत्प्रातिपदिकार्थ विशेष्यतया कर्मत्वकर्तृत्वादिविवक्षयाद्वितीयातृतीयाविभक्तेः सा धुत्वमित्यर्थे तात्पर्य्यम्पर्य्यवसानीयम् तस्मात् तिङ्क्षवचनस संख्यार्थकत्वाभावेऽपिनक्षतिरितिसङ्क्षेपः ॥०

प्र०—द्वित्वावच्छिन्नोद्देश्यताकबुद्धौ उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकता नियमतोविधेयसंसर्गेभासतइति व्युत्पत्तिर्निराकरणीया !

उ०—द्वित्वावच्छिन्नोद्देश्यताकबुद्धौ उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकताया विधे यसंसर्गभाने अत्रघटौस्त इत्यादौ द्वित्वसमानाधिकरणान्योन्या भाव प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य द्वित्ववद्घटनिष्ठाभावप्रतियो गितानवच्छेदकधर्मवत्वस्य च तद्देशावृत्तिघटं द्वित्वाधिकरणम दाय तत्तद्विधेयसंसर्गबाधात् घटद्वयाधिकरणपरस्य 'अत्रघटौ' इतिवाक्यस्याप्रामाण्यापत्तेः, तत्तद्वित्वव्यापकताया विधेयसंसर्ग भानन्तु न सम्भवति तत्तद्वित्वत्वेनानुपस्थितेः । नचतत्तद्द्वित्वव्या पकत्वस्य विधेयसंसर्गविषयाभानं तत्तद्वित्वत्वेनोपस्थितिर्नापेक्ष णीयेतिवाच्यम् प्रकृतसंसर्गेण एकपदार्थविशिष्टापरपदार्थबोधप त्वरूप तात्पर्य्यज्ञानस्य प्रकृतवाक्यार्थ घटिततया शाब्दबोधात्प्रा गसम्भवेन तत्संसर्गावच्छिन्नतत्प्रकारतानिरूपित तद्विशेष्यताशालि शाब्दबोधपरमिदंवाक्यमित्याकारकतात्पर्य्यज्ञाने शाब्दबोधात्प्रा गवश्यकल्पनीये प्रकारतायां तत्संसर्गावच्छिन्नत्वस्यविशेषणविध याभानेन तात्पर्य्यज्ञानात्प्राक् संसर्गोपस्थितेरप्यावश्यकत्वात्

एवञ्चैकघटादिव्यक्तेरेतद्देशवृत्तितायामत्रघटौस्त इत्यादि प्रयोगवारणाय व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकशाब्दबुद्धौस्व व्याप्यव्यासज्यवृत्तिधर्मवत्वं विधेयसंसर्गतयाभासत इति व्युत्पत्ति

कल्पनीया व्याप्यत्वञ्च व्यतिरेकि विधेयस्थले तद्वदन्यावृत्तित्वम्, केवलान्वयिविधेयकस्थले च द्वित्वत्वावच्छिन्नव्यापकत्वमेव. विधेयसंसर्गभासते, व्यासज्यवृत्तिधर्मवत्त्वञ्च उद्देश्यतावच्छेदकता घटकसम्बन्धेनवाच्यम् अत एतद्देशवृत्तिघटपटादिनिष्ठद्वित्वमादाय अत्र घटोऽस्ति इति प्रयोगस्य न प्रामाण्यमिति दिक् ॥ ० ॥

इति प्रथमा

प्र०—धात्वर्थविषये विवदमानयोः प्राचीननवीनयोर्मतं सङ्क्षेपेण पृथगुपपाद्य फलावच्छिन्नव्यापारे फलव्यापारयोर्वा खण्डशः शक्तिः स्वीकरणीयेतिविवेचनीयम् १ ।

उ०—प्राचीनमतेधातोर्व्यापारमात्रमर्थः फलञ्चद्वितीयार्थः फलविशेषान्वय बोधेच धातुविशेषजन्योपस्थितिः कारणम् इत्थञ्चग्रामंत्यजतीत्यादौ धात्वर्थव्यापारे ग्रामनिष्ठविभागजनकत्वमेव, ग्रामं गच्छतीत्यादौ च ग्रामनिष्ठ संयोगजनकत्वमेव बुध्यते, अत एव ग्रामं गच्छतीतिवत् ग्रामं स्पन्दते इति न प्रयोगः एतन्मतं सकर्मकत्वञ्च फलान्वितव्यापारबोधकधातुत्वम् एवञ्च फलं द्वितीयार्थ एव, जन्यजनकभावश्च संसर्गमर्यादयाभासतइति । नव्यमते च फलविशेषावच्छिन्न व्यापारोधात्वर्थः फलान्वयिनीवृत्तिश्च द्वितीयार्थः ।

अथगमधात्वर्थतावच्छेदकफले स्पन्दभेदबोधवारणाय फलविशेष्यक शाब्दबोधे फलविशेष्यक वृत्तिज्ञानजन्य फलोपस्थितित्वेन कारणत्वात् ग्रामं गच्छतीत्यादौधात्वर्थतावच्छेदकफल कथं ग्रामवृत्तित्वान्वय इति चेन्न एकपदार्थानतद्विशेष्यक शाब्दबोधे पदान्तरवृत्तिज्ञान जन्य तदुपस्थिते र्व्यभिचारवारणाय तद्विशेष्यक वृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थित्यव्यवहितोत्तर जायमानशाब्दबोधम्प्रति तद्विशेष्यक वृत्तिज्ञानजन्य तदुपस्थितेः कारणत्वेन ग्रामं गच्छत स्यादौ फलविशेष्यकशाब्दबोधस्य कार्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात्,

अत्रोच्यते—द्रव्यंगच्छतिनाभावमित्यादौनव्यमतेसमवाय सम्बन्ध वच्छिन्नाधेयतैव द्वितीयार्थ:. अन्यथा कालिक सम्बन्धावच्छिन्न वृत्तितामादाय ग्रामं गच्छतीत्यत्र कालं गच्छतीत्यपि प्रयो स्यात. एतच्छाभाव निरूपित तादृशाधेयत्वाप्रसिद्धया निरूपित सम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताकग्रामाद्यभाववत आधेयत्वबोधस्यै स्वीकरणीयतया वृत्त्यनियामक सम्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेद त्वमावश्यकम। प्राचीनमतेऽपि फलस्य द्वितीयार्थत्वे भूमेर्गम न महीरुहस्येत्यादौ महीरुहवृत्तिसंयोगस्य जनकतासम्बन्धावच्छि न्नाभावप्रतनकर्थोवाच्य एवञ्च वृत्त्यनियामक सम्बन्धस्याभावप्र योगितावच्छेदकत्वमावश्यकम इत्थञ्च फले स्वतन्त्रशक्त्यकल्पने शाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकतायां द्वितीयाजन्यफलोपस्थिति धातुजन्य व्यापारोपस्थितीत्युभयोपस्थितिद्वयानिवेशनेन च नव्यमतेलाघव किञ्च ग्रामनिरूपितवृत्तित्वाभाववान संयोगो गुण इत्याकार विशिष्ट वैशिष्ट्यावगाहि सामग्रीदशायां ग्रामं गच्छतीति वाक जन्य शाब्दसामग्र्या: प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम नव्यमतेच त भय सामग्र्या युगपदवस्थानासम्भवेन न तत्कल्पनमिति महल घवमितिदिक ॥

प्र०—धातोर्व्यापारमात्रवाचित्वे त्यजतिगच्छति त्यागो गम मित्यादिवाक्यादविलक्षणबोधवारणाय किमुक्तं गदाधरेण

उ०—ननु धातोर्व्यापारमात्रवाचित्वे फलविशेषावच्छिन्नव्यापारे लक्ष स्वीकृत्य त्यजति गच्छतीत्यादौ अविलक्षणबोधवारणन्तु न युज्य शक्त्याऽविलक्षणबोधप्रसक्तेस्तादवस्थ्यात् गम्यादिशक्तिज्ञानज पदार्थोपस्थित्या फलविशेषावोधस्य काप्यभावात, शाब्दबो सामग्र्यां फलविशेषबोधकारणन्निवेश्यापि न विलक्षणबोधज कता, त्यजिगम्यो: स्पन्दत्यादिना सह पर्य्यायतां विपर्य्यस्य

पुंसोगमनादिपदात् स्पन्दादिपदजन्यबोधसमानाकारकबोधस्य सर्वानुभवसिद्धतया गम्यादिपदात् फलाविषयक बोधस्यापि प्रसिद्धेरिति चेन्न कर्मप्रत्ययासमभिव्याहृत त्यागादिपदस्य तत्तत्फलावच्छिन्नव्यापारेऽनादितात्पर्य्यकल्पनात् । एवञ्च त्यजति गच्छतीत्यादौ नातिविलक्षणबोधजनकता. अनादितात्पर्य्यस्यैव स्वारसिक प्रयोगनियामकत्वादितिदिक् ॥०॥

प्र०—गांदोग्धिपयः दुह्यते गौः क्षीरम्, पौरवंगांयाचतेविप्रइत्यादौ शाब्दबोधप्रकारः कीदृशः ?

उ०—विभागावच्छिन्नक्षरणानुकूलोव्यापारो दुहर्थः, विभागान्वयिनी आधेयतागोपदोत्तरद्वितीयार्थस्तथाच गोनिष्ठविभागावच्छिन्न पयोनिष्ठक्षरणानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमान् देवदत्त इत्यन्वयबोधः ।

दुह्यते गौः क्षीरमित्यत्र विभागक्षरणव्यापारेषुधातोः शक्तित्रयम् आश्रयत्वमाख्यातार्थः तथाच व्यापारजन्यक्षीरनिष्ठक्षरणजन्य विभागाश्रयोगौरितिवाक्यार्थबोधः ।

पौरवं गां याचते विप्रइत्यादौ स्वोद्देश्यकदानेच्छा याचत्यर्थः, विषयत्वंगोपदोत्तरद्वितीयार्थस्तस्यदानेऽन्वय आधेयता पौरवपदोत्तरद्वितीयार्थं आश्रयत्वमाख्यातार्थस्तस्यापि दानेऽन्वयस्तथाच गोनिष्ठविषयतानिरूपकपौरववृत्तिस्वोद्देश्यकदानेच्छाश्रयोविप्रइति-शाब्दबोधः ॥

प्र० शिष्यं धर्मं ब्रूते गगनं दिदृक्षते इत्यादौ प्रकृति प्रत्ययार्थदर्शन पूर्वकं शाब्दाकारः प्रदर्श्यताम् ।

उ०—शिष्यं धर्मं ब्रूत इत्यत्र ज्ञानोद्देश्यक प्रवृत्त्यधीन शब्दो ब्रूञर्थः, ज्ञाने शिष्यवृत्तित्वस्य शब्दे च धर्मविषयकत्वस्यान्वयस्तथा च शिष्यवृत्तिज्ञानोद्देश्यक प्रवृत्त्यधीनधर्मविषयक शब्दानुकूल कृतिमानिति वाक्यार्थबोधः शब्दस्य च विषयता व्यापारानुबन्धिनी ।

यत्तु ज्ञानानुकूलशब्दप्रयोगो ब्रूञर्थः, ज्ञाने धर्मविषय त्वस्य शिष्यवृत्तित्वस्य चान्वयस्तन्न यत्र चैत्र ज्ञानेच्छया प्र दैववशान्मैत्रस्यापि ज्ञानं जातन्तत्र मैत्रं ब्रूते इति प्रयोगापत्तेः।

गगनं दिदृक्षत इत्यत्र विषयित्वप्रकारता द्वितीयार्थस्त चेच्छायामन्वयस्तथा च गगनविषयकत्वप्रकारकदर्शनेच्छा इति बोधः।

प्र०—शिष्यं धर्मं निरूपयति, याप्यते ग्राममजा, यजमानं मन्त्रं पाठयतीत्यादौ शाब्दबोधाकारः प्रदर्श्यताम्!

उ०—शिष्यं धर्मं निरूपयतीत्यत्र ज्ञानानुकूलशब्दोधात्वर्थः तथा च शि ष्यवृत्तिधर्मविषयकज्ञानानुकूलशब्दानुकूलकृतिमानित्यन्वयबोधः

यत्तु धात्वर्थोज्ञानम् णिजर्थोव्यापार इति तन्न धातोश्चुरा घटकतया स्वार्थएव णिज्विधानात्।

उत्तरदेशसंयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलव्यापारोधात्वर्थोऽत्र संयोगावच्छिन्नक्रियाधातुलभ्या, संयोगेग्रामवृत्तित्वस्यान्वयः क ख्यातसमभिव्याहारनियन्त्रितव्युत्पत्तिबलाच्च तादृशक्रियान्वि कर्तृत्वन्तृतीयार्थचैत्रादिकर्तृत्वविशिष्टव्यापाररूपणिजर्थेन वाच्यत्व सम्बन्धेन विशेषितम् अजादिकर्मात्मककर्तृ विशेष भूताख्यातार्थाश्रयत्वे विशेषणम् तथाच अजाग्रामं याप्यतेचैत्रे त्यादौ चैत्रकर्तृकव्यापारनिर्वाह्यं यद् ग्रामवृत्तिसंयोगानुकूलक्रि कर्तृत्वन्तदाश्रयोऽजा, इत्यन्वयबोधः।

यजमानं मन्त्रं पाठयतीत्यत्र णिच्प्रत्ययप्रकृतिभूतधातु कर्तृवाचक यजमानपदोत्तरद्वितीयायाः कर्तृत्वमर्थः कण्ठताल्वा भिघातरूपपाठनिरूपितञ्च तत्, अनुकूलकृतिमत्त्वम् तथाच य मानिनिष्ठकर्तृत्वनिरूपकमन्त्रानुकूलकण्ठ ताल्वाद्यभिघातानु व्यापारानुकूलकृतिमानित्यन्वयबोधः।

प्र०—अजां ग्रामं यापयति, अजा ग्रामं नीयते, शिष्यंशास्त्रं ज्ञापयतीत्यादौ प्रकृति प्रत्ययार्थ प्रदर्शनपुरस्सरं शाब्दबोधाकारः प्रदश्यताम् ?

उ०—अजां ग्रामं यापयतीत्यत्र णिच् प्रत्ययप्रकृतिभूतधात्वर्थकर्तृवाचकाजापदोत्तरद्वितीयायाः कर्तृत्वमर्थः, गतिनिरूपितं कर्तृत्वमाश्रयत्वरूपम् तथाच-अजानिष्ठकर्तृत्व निरुपक ग्रामवृत्त्युत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारानुकूल व्यापारानुकूल कृतिमानित्यन्वय बोधः।

अजाग्रामं नीयत इत्यत्रोत्तरदेशसंयोगानुकूलक्रिया कर्माख्यातार्थस्तत्रोत्तरदेशसंयोगानुकूल क्रियानुकूल व्यापाररूप धात्वर्थस्य जन्यता सम्बन्धेन, तस्यचाश्रयतासम्बन्धेनाजायामन्वयः ग्रामवृत्तित्वस्य संयोगेऽन्वय एवञ्च चैत्र कृतिजन्योयः संयोगानुकूल क्रियानुकूल व्यापारस्तज्जन्यग्रामवृत्ति सयोगानुकूल क्रियावत्यजेत्याकारकः शाब्दबोधः। फलव्यापारयोः पृथक् शक्तिमतेचाश्रयत्वमाख्यातार्थः संयोगावच्छिन्न क्रियारूपधात्वर्थ व्यापार रूपधात्वर्थस्य जन्यतयाऽन्वयस्तस्य चाजायाम् तथाच चैत्रोय कृतिजन्य व्यापार जन्य ग्रामवृत्तिसंयोगानुकूल क्रियावत्यत्याकारकःशाब्दबोधः।

शिष्यं शास्त्रं ज्ञापयतीत्यत्र शिष्यपदोत्तरद्वितीयायाः कर्तृत्वमर्थः शास्त्रपदोत्तर द्वितीयाया विषयत्वमर्थस्तथाच शिष्यनिष्ठ कर्तृत्वनिरूपकशास्त्र विषयक ज्ञानानुकूल व्यापारवानित्यन्वयबोधः।

प्र०—गुरुं धर्मं पृच्छति, याचमानः शिवं सुरान् इत्यत्रकीदृशः शाब्दबोधः ?

उ०—गुरुं धर्मं पृच्छतीत्यदौ जिज्ञासाज्ञानोद्देश्यकप्रवृत्त्यधीनशब्दः पृच्छतेरर्थः, ज्ञाने गुरुवृत्तित्वस्यान्वयः शब्दे च धर्म विषयकत्व

स्यान्वयः शब्दस्य च विषयताव्यापारानु बन्धिनी तथाच गुरु जिज्ञासाज्ञानोद्देश्यक प्रवृत्त्यधीन धर्मविषयक शब्दानुकूल कृ मानित्यन्वय बोधः। यत्तु जिज्ञासाबोधकव्यापारः पृच्छते बोधेगुरुवृत्तित्वस्य जिज्ञासायां धर्मविषयकत्वस्यान्वयस्तथा गुरुवृत्तिर्योधर्मविषयक जिज्ञासाबोधस्तदनुकूलव्यापारानुकूल कृ मानित्यन्वयबोधइतितन्न यत्र जिज्ञासा विषयक चैत्रज्ञानेन प्रश्नःपरन्तु सामग्रीवलेन तादृशवाक्यात् मैत्रस्यापि जिज्ञासाज्ञ जातस्तत्र मैत्रंपृच्छतीति प्रयोगापत्तेः, साक्षाद्धात्वर्थतावच्छे ज्ञानात्मकफलाश्रयतया गुरोरेव प्रधान कर्मतया पृच्छ्यते गुरु र्ममिति प्रयोगानुपपत्तेश्च, 'अप्रधाने दुहादीनामित्यनुशासनवि धादिति दिक्॥

याचमानः शिवं सुरानित्यादौ व्यापारजन्यत्व प्रकारके याचत्यर्थे, तत्र शिवान्वित द्वितीयार्थविषयिताया अन्व व्यापारे च सुरान्वित वृत्तित्वस्यान्वय एवञ्च सुरवृत्तिव्या जन्यत्वप्रकारकशिवविषयकेच्छाश्रय इतिबोधः ?

प्र०—ग्रामंगच्छतीतिवत् स्वंगच्छतीतिप्रयोगन्निरस्य, उ भारोग्रामं चैत्रेण, घटं जानातीत्यत्र प्रकृतिप्रत्यय प्रदर्शन पुरस्सरं शाब्दबोधाकारः प्रदर्श्यताम् ?

उ०—स्वं गच्छतीति प्रयोगवारणाय परसमवेतत्वमपि द्वितीयार्थस्त च धात्वर्थेऽन्वयस्तथाच स्वनिष्ठसंयोगजनकक्रियायां स्वा समवेतत्व विरहात् न तादृश प्रयोगः। वस्तुतःभेदप्रतियोगित च्छेदकत्वं द्वितीयार्थस्तस्य क्रियायामन्वयोभेदे च प्रकृत्यर्थ ऽऽधेयता सम्बन्धेनान्वयस्तथाच स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छे स्वस्य क्रियायांबाधान्नापत्तिरिति दिक्।

उह्यते भारो ग्रामं चैत्रेणे त्यादौः उत्तरदेशसंयोगावच्छिन्न क्रिया कर्माख्यातार्थस्तत्रोत्तरदेश संयोगावच्छिन्न क्रियानुकूलव्यापारस्य धात्वर्थस्य जन्यतया, तस्यचाश्रयतया भारेऽन्वयः, ग्रामवृत्तित्वस्य धात्वर्थतावच्छेदकतावच्छेदकतया भासमाने संयोगेऽन्वयस्तथाच चैत्रकृतिजन्यो यः संयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलव्यापारस्तज्जन्यग्रामवृत्तिसयोगानुकूलकर्मवान्भार इत्यन्वयबोधः, फलव्यापारयोः पृथक् शक्तिमते चाश्रयत्वमाख्यातार्थः व्यापाररूपधात्वर्थस्य जन्यतयाफलेऽन्वय स्तस्य चाश्रयत्वेऽन्वयः संयोगे ग्रामवृत्तित्वान्वयस्तथाच चैत्रीय कृतिजन्य व्यापारजन्य ग्राम वृत्ति संयोगानुकूल क्रियाश्रयतावान्भार इत्यन्वयबोधः।

घटं जानातीत्यत्र प्राचीनमते निरूपकतासम्बन्धेनधात्वर्थान्वयि विषयत्वम् द्वितीयार्थस्तथाच घटनिष्ठविषयतानिरूपक ज्ञानवान् इत्यन्वयबोधः वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभाव प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमते घटं जानाति पटन्नेत्यादौ निरूपकतासम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभावाऽप्रसिद्ध्या विषयित्वं द्वितीयार्थ इति नवीनावदन्ति तन्मते घटनिरूपितविषयिताश्रज्ञानमित्यन्वयबोधः।

प्र०—विहगो विहगं गच्छतीति प्रयोगापत्तिर्वारणीया ?

उ०—विहगनिष्ठभूमिसंयोगजनकतत्क्रियाया विहगान्तरनिष्ठभेद प्रतियोगितावच्छेदकत्वमादाय विहगो विहगं गच्छतीति वारणाय विहगवृत्तित्वविशिष्टसंयोगस्यक्रियायांस्वजनकत्व स्वाश्रयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेनान्वयस्तथाच विहगनिष्ठक्रियायास्तद्विहगनिष्ठसंयोगजनकत्वे तद्विहग निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वविरहान्नापत्तिरिति दिक् ॥०॥

प्र०—पुष्पं जिघ्रति आघ्रातवान् गन्धवद् सुगन्धमित्यनयोर्धात्वर्थं द्वितीयार्थवर्णनपुरस्सरं वाक्यार्थबोधौ प्रदर्शनीयौ ?

उ०—पुष्पं जिघ्रतीत्यादौ गन्धलौकिकप्रत्यक्षम् धात्वर्थः, आधेयत्वं द्वितीयार्थस्तस्य धात्वर्थैकदेशे गन्धेऽन्वयस्तथाच पुष्पवृत्तिगन्धलौकिक प्रत्यक्षाश्रयतावान् इत्याकारकः शाब्दबोधः। वस्तुतस्तु समवायावच्छिन्नाधेयत्व सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतैव द्वितीयार्थस्तस्याः गन्धनिष्ठलौकिक विषयताशालि प्रत्यक्षात्मकधात्वर्थैकदेश विषयतायां निरूपितत्व सम्बन्धेनान्वयस्तथाच पुष्पनिष्ठसमवायावच्छिन्नाधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्न प्रकारतानिरूपित गन्धनिष्ठलौकिक विषयताशालि प्रत्यक्षाश्रय इति बोधः।

आघ्रातवान् गन्धवहं सुगन्धमित्यादौच गन्धेगन्धवहवृत्तित्वाभावेऽपि उपाधिनिष्ठगन्धग्रहतात्पर्य्येणतत्र आधातोः प्रयोगः आननेगन्धइत्याकारकज्ञानीय गन्धविषयतायामाननादिप्रकारतानिरूपितत्वस्य सत्त्वात् आनननिष्ठसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्व सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित गन्धनिष्ठलौकिक विषयताशालिप्रत्यक्षवान् इति आघ्रातवान् गन्धवहं सुगन्धमित्यत्र शाब्दबोधः।

प्र०—अन्ध आकाश न पश्यतीत्यत्र कीदृशः शाब्दबोधः ?

उ०—इत्यादिसमभिव्याहृतद्वितीयाया लौकिकविषयितार्थकत्वे आकाशनिरूपितलौकिकविषयिताया एवाऽप्रसिद्ध्या अन्ध आकाशं पश्यतीत्यादौ तादृशविषयिताशालिचाक्षुषाश्रयत्वाभावरूपवाक्यार्थस्याऽप्रसिद्धिः लौकिकविषयितायां निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताकाकाशाभावबोधस्तु वृत्त्यनियामक सम्बन्धस्य संसर्गाभाव प्रतियोगितानवच्छेदकतया न सम्भवति, वृत्त्यनियामक सम्बन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि आकाशं पश्यति चैत्र इति भ्रमदशायामाकाशं न पश्यतिचैत्र इतिवाक्याच्छाब्दबोधस्यानुभवसिद्धतया लौकिकविषयितात्व सामानाधिकरण्येन तादृशाभावबोधस्य शरणीकरणीयतया आकाशं पश्यतिचैत्र इ

वाक्यजन्यबोधदशायामाकाशं न पश्यतिचैत्र इति वाक्याल्लौकिक विषयितात्वसामानाधिकरण्येन आकाशाभाव विषयक शाब्द-बोधापत्तिः चैत्रीयचाक्षुषादिनिष्ठ लौकिकविषयतात्वावच्छेदेन तादृशाभावबोधस्तु न सम्भवति तादृशविषयितात्वेन विषयिताया अनुपस्थितेः ।

नञर्थस्य द्विधा भानोपगमेन आकाशनिरूपितस्वाभाववल्लौ-किक विषयिताशालि चाक्षुषाश्रयत्वाभाववानन्ध इत्यपि शाब्द-बोधो नयुज्यते—चैत्रो घटं न पश्यति मैत्रआकाशन्नपश्यतीत्यादि वाक्यादावलक्षणबोधस्य सर्वानुभव सिद्धस्यापलापापत्तेः । अपिच चैत्रोयदाघटादिकं न पश्यति किन्तु पटादिकमेव तदा घटानिरूपित लौकिकविषयताशालि चाक्षुषाश्रयत्वाभावस्यबाधेन चैत्रो घटन्न पश्यतीती प्रयोगानुपपत्तिः ।

यत्तु अन्ध आकाशन्न पश्यतीत्यादौ धातोरलौकिकविषयिता-शून्य चाक्षुषत्वावच्छिन्ने लक्षणा, द्वितीयार्थो विषयिता सामान्यं लक्षणयाच निरूपकत्वमपि तदर्थं, आश्रयत्वं द्वित्वं निरूपकत्वञ्चा-ख्यातार्थः, निष्ठत्वसम्बन्धेनाश्रयत्वेऽन्धस्य तस्य निरूपकत्वे विशे-षणतयाऽन्वयः अन्धनिष्ठाश्रयतानिरूपकत्वाऽऽकाशादिविषयक-त्वयोश्च द्वित्वेऽन्वयः, तस्य स्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकत्व सम्बन्धेन नञर्थाभावेऽन्वयस्तस्य निरुक्तधर्मावच्छेदेन धात्वर्थेऽन्वयः तथाच अलौकिक विषयताशून्य चाक्षुषत्वावच्छेदेनान्धादिवृत्तित्वऽऽकाश-विषयकत्वोभयाभाव इत्याकारक धात्वर्थमुख्यविशेष्यकोबोधः, अथवा धात्वर्थस्य व्यापकतासम्बन्धेन तादृशोभयाभावे तस्य चाख्यानार्थ निरूपकत्वे तस्यच प्रथमान्तपदार्थेऽन्धादावन्वय एवञ्च शाब्दबोधस्य प्रथमान्तपदार्थे मुख्यविशेष्यकत्वनियमस्या-पि न हानिरितितन्न तादृशधात्वर्थस्य कालिकादिसम्बन्धेन पटा-दिवृत्तितया पटो घटं न पश्यतीत्यादि प्रयोगानुपपत्तेः तादृशधा-

त्वर्थेकालिकादिसम्बन्धेन घटादिवृत्तित्वनिश्चयदशायां घटआक शन्नपश्यतीति वाक्याच्छाब्दबोधाभावापत्तेश्च, वृत्तितायां समवा सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य निवेशेऽभाव आकाशं न पश्यतीत्या वाक्यार्थो प्रसिद्धिः, तस्मादगत्या अन्ध आकाश न पश्यतीत्यादि वाक्यानामप्रामाण्यमेवोरी कर्त्तव्यमिति सङ्क्षेपः।

प्र०—वह्नौ घृतं जुहोतीत्यत्र कथन्न वह्नेः कर्मता ?

उ०—आश्रयानवच्छिन्नधात्वर्थतावच्छेदक फलाश्रयस्यैव कर्मत्वा अग्नि संयोगावच्छिन्न क्रियानुकूल व्यापाररूपधात्वर्थ घटकसंयो निष्ठाया अवच्छेदकताया आश्रयेणाग्निनावच्छिन्नत्वान्न संयोग त्मकफलाश्रयत्वमादायाग्नेः कर्मत्वापत्तिः। वस्तुतस्तु व्युत्पन्ना नादृशप्रयोगस्याप्रामाणिकत्वमेव उद्देश्यतावच्छेदक विधेययोरैक्ये शाब्दबोधासम्भवात् संस्कृते वह्नौ जुहोतीत्यादौच विधेयांशेऽ च्छावगाहित्वान्न शाब्दबोधानुपपत्तिरितिशम ॥०॥

इतिद्वितीयाप्रथमखण्डम

प्र०—अनुमित्यर्थक धातुयोगे द्वितीयार्थः कः ? रङ्गं रजतं जान तीत्यत्र कीदृशो वाक्यार्थबोधइति द्वितीयार्थन्तदन्वयप्रदर नपुरस्सरमुक्त्वा 'इमे रङ्गरजते' इति समूहालम्बनज्ञानतात्पर्य ण रङ्गं रजतं जानातीति कस्मान्न प्रयुज्यते तदुच्यताम् ?,

उ०—अनुमित्यर्थक धातुयोगे उद्देश्यत्वमुद्देश्यित्वम्वा द्वितीयार्थस्त तृतीयान्तोपस्थाप्य साध्यविधेयकत्व विशिष्टेऽन्वयस्तथाच हिमस्त्वेन पर्वतमनुमिनोमीत्यादौपर्वतनिष्ठोद्देश्यतानिरूपकव विधेयकानुमितिमानितिबोधः केवलं पर्वतमनुमिनोमीतिचनप्र गः अनुमितौ तृतीयान्तोपस्थाप्यसाध्यविधेयकत्ववैशिष्ट्या वि हादिति ॥०॥

रङ्गं रजतं जानातीत्यादौ तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारता द्वितीयार्थ स्तस्याश्च तादृशप्रकारवाचिपदसमानविभक्तिक पदप्रयोज्य विशेष्यता विशिष्टायां ज्ञानरूपक्रियायामन्वयस्तथाच रजतनिष्ठतादात्म्य सम्बन्धावच्छिन्न प्रकारतानिरूपक रङ्गनिष्ठविशेष्यताकत्वविशिष्टज्ञानाश्रय इति शाब्दबोधः ॥

रङ्गाभेदविषयतानिरूपित विषयत्वावच्छिन्नरङ्गादेर्ज्ञानान्वयि विषयिता निरूपकत्वंभासते 'इमेरङ्गरजते' इति समूहालम्बनस्थलेच रजताभेदविषयतानिरूपित विषयत्वा नवच्छिन्नस्यैव विषयितानिरूपकत्वम् अत 'इमेरङ्गरजते' इति समूहालम्बनदशायां रङ्गं रजतं जानातीतिन प्रयोग इति यज्ञपतिमतानुयायिनः ॥७॥

प्र०—पाकीयतीति प्रयोगस्य युक्तायुक्तत्व चिन्ता विधीयताम् ?

उ०—आत्मनः पाकमिच्छतिपाकीयतीत्यादौ पाकादेः सकर्मकतया तण्डुलं पाकीयतीत्यादि प्रयोगापत्तिस्तन, कृधातुसमानार्थक यतेरिव क्यजन्तादेः सन्नन्तसमानार्थकत्वेऽपिकर्मता बोधकसुप्साकाँक्षत्वानभ्युपगमात्, पाकेतिकृदन्तकर्मत्व विवक्षायान्तु षष्ठ्याबाधेन द्वितीयाया अप्राप्तेश्च. न च कर्तृकर्मणोः कृतीत्यस्य द्वितीयाबाधकत्वे कंसवधमाचष्टे कंसं घातयतीत्यत्र द्वितीयानुपपत्तिरिति वाच्यम आख्यानात् कृतस्तदाचष्टे कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिःप्रकृतिवच्च कारकमिति वार्तिकेनद्वितीयासमर्थनात. न च षष्ठ्याद्वितीयाबाधकत्वे तण्डुलस्यपाकीयतीति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम इष्टापत्तेः ।

वस्तुतः सम्बन्धसामान्यविवक्षायामपि तादृशप्रयोग इष्यत एव, प्रतियोगिपदादन्यस्मादन्यत् कारकादपीति व्युत्पत्तिविरोधस्तु नोद्भाव्यः तस्या अभेदान्वयस्थल एवाङ्गीकारादि इतिदिक् ॥८॥

प्र०—अमानि तत्तेन निजायशोयुगं द्विफालबद्धाश्चिकुराः शिरस्थितम्' अत्र चिकुरतात्पर्य्येण बहुवचनान्ततापत्तिर्निरस्यताम् ?

उ०-अमानितत्वेन निजायशोयुगं द्विफालबद्धाश्चिकुराः शिरस्थितं त्यन्नायशोद्वयमेव वास्तवम् चिकुरभागद्वयञ्च तत्रारान आरोप्यत्वेन कविनोत्प्रेक्षितम्' एवञ्च प्रकृते आरोपविशेष्यस्यायशोद्वयस्यैव ख्यातार्थविशेष्यत्वान्वयविशेष्यतया तत्पदसमानवचनत्वमेव ख्यातस्येति नानुपपत्तिरिति दिक् ॥०॥

प्र०-पाकं चिकीर्षतीत्यत्र प्रकृति प्रत्यार्थप्रदर्शन पुरस्सरं शाब्दबोधाकारः प्रदर्श्यताम् ? ॥

उ०-पाकं चिकीर्षतीत्यादौ कृतिप्रकारकेच्छाचिकीर्षापदार्थः, विशेष्यत्वं द्वितीयार्थस्तथाच कृतिप्रकारकपाकविशेष्यकेच्छावानितिबोधः अथवासनोधात्वर्थविशेष्यकेच्छावाचित्वात्कृतिविशेष्यकेच्छासन्नर्थः सनोधात्वर्थप्रकारकेच्छावाचित्वे ओदनभोजनेच्छादशायामोदनं बुभुक्षते इति प्रयोगो न स्यात्, भोजनं भवत्वितीच्छादशायां बुभुक्षते इति-प्रयोगस्य सर्वसिद्धत्वात्, शक्तिद्वयन्तु न युक्तम् गौरवात्, भोजनप्रकारकौदनविशेष्यकेच्छादशायां बुभुक्षते इति प्रयोगसत्त्वे तूद्देश्यताख्य विषयताया धात्वर्थभानेन तन्निर्वाहः। नच धात्वर्थ विशेष्यकेच्छायाः सनर्थत्वे पाकश्चिकीर्ष्यते इत्यादौ कर्माख्यातेन कृतिकर्मत्वबोधासम्भवः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वादितिवाच्यम् कर्तृप्रत्ययस्थले सनर्थेच्छा धात्वर्थविशेष्यतया प्रतीतावपि कर्मप्रत्ययस्थले तस्याधात्वर्थ विशेषणतया प्रतीत्यङ्गीकारेण तादृश कृत्यादिकर्मताया आख्यातेन बोधनसम्भवात् ॥ ० ॥

प्र०-प्रकृति विकृतिभावस्थले कर्माख्यातेन प्रकृतेरेव कर्मत्वबोधं विकारवाचकपदात् प्रथमाया अनुपपत्तिमाशङ्क्य किं समाहितम् ! लकारेण चोभयकर्मत्वाभिधाने काऽनुपपत्तिः प्रदर्शिता ?

उ०—काष्ठं भस्म क्रियत इत्यादौ भस्मादि निर्वर्त्यकर्मताया लकारेणानुक्तत्वेऽपितत्कर्मतायाधात्वर्थेसंसर्गविधयाभानस्वीकारेण तदुत्तरं प्रथमायाः साधुता, द्वितीयायाः साधुत्वञ्च यत्र प्रातिपदिकार्थे विशेष्यतया कर्मत्वं विवक्षितन्तत्रैव यथा भूतले न घटः, इत्यादौ घटादि सम्बन्धस्याभावे ससर्ग विधयाभानात् प्रथमैव न तु षष्ठी, नच कर्मतासम्बन्धेननामार्थस्य साक्षाद्धात्वर्थेऽन्वयोऽव्युत्पन्न इति वाच्यम् घटोनीलो भवतीत्यादौ भवनादि क्रियायां नीलादेः कर्तृतासम्बन्धेन साक्षादन्वयेन व्यभिचारात्—नचैवमपि प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्मत्वविवक्षायांकाष्ठं भस्मराशिं क्रियत इति प्रयोगापत्तिरितिवाच्यम कर्मत्वान्तरविशेषणतानापन्न क्रियायामेव द्वितीयया कर्मत्वं बोध्यते इति कल्पनात् ॥

उक्तस्थले लकारेणोभय कर्मत्वाभिधाने विकृतेराख्यातार्थ विशेष्यत्वेऽपि आख्यातस्य न तत्समानवचनत्वम् प्रकृति विकृति समभिव्याहृत लकारस्य विकार संख्याभावबोधकत्वाभाव व्युत्पत्तेरिति कश्चित्तन्न चारु. उभयकर्मत्वाभिधाने विशेष्यभेदेन वाक्यभेद प्रसङ्गात्, इष्टापत्तिस्तु न एकवाक्यार्थपरस्य काष्ठं क्रियते भस्म क्रियत इति प्रयोगास्यापत्तेरिति दिक् ॥ ० ॥

प्र०—कर्मकतिविधम्, किञ्च तत्स्वरूपम्, कानि च तदुदाहरणानि विशद प्रतिपाद्यान्येतानि ?

उ०—कर्मत्रिविधम् प्राप्यप्रकृति विकृतिभेदात्, तत्र प्राप्यं क्रियाजन्यफलशालि क्रियाविषयञ्च, यथा गम्यादेर्ग्रामादिर्ज्ञानादेर्विषयश्च,-प्रकृतिरूपं कर्म च क्रिययावस्थन्तर निष्पत्तये पूर्वभाव विशिष्टस्य यस्यासत्त्वरूपो विकारो निर्वाह्यते तत्, यथा पाकादेस्तण्डुलादि कृतेश्च पुष्पकाशादिः तत्र प्रथमे तण्डुलादि रूप धर्मिनाशादेव पूर्वभाव विशिष्टस्य तस्याऽसत्त्वम् काशादौ च काशादिसत्त्वेऽपि

फटसन्दर्भादि विरहरूप पूर्वभावासत्त्वाद्विशिष्टस्यासत्त्वं निर्वह
तृतीयश्च क्रियानिष्पाद्यं यत्तद्रूपम् यथा पाकादे रोदनादि कृते
त्यादि तत्र प्रथमे तण्डुलादि रूपपूर्वद्रव्यं विनाश्य ओदना
निष्पादनम् माल्यादौ च पुष्पादिरूप द्रव्यमविनाश्यैव सन्
विशेषसम्पादनद्वारा माल्यादे निष्पादनमिति दिक् ॥ ० ॥

प्र०—आकाशविषयकालौकिकप्रत्यक्षदशायामाकाशंपश्यतीति
योगः कथं वारणीयः ?

उ०—इत्यादि समभिव्याहृत द्वितीयाया लौकिक विषयितार्थकत्वे
आकाशनिरूपित लौकिक विषयिताया अप्रसिद्ध्या आकाशवि
यकालौकिकप्रत्यक्षदशायामाकाशंपश्यतीति प्रयोगापत्तिः।

प्र०—अत्यन्तसंयोगं द्वितीयानिमित्तभूतंनिरूप्य मासमधीते इ
वाक्यजन्यो बोधः प्रदर्शनीयः ?

उ०—अत्यन्त संयोगोऽभिव्याप्तिर्यावदवयवसम्बन्धइति यावत् मास
धीत इत्यादौ च यत्समुदायोमासादिपदार्थस्त एव तदवयव
मासादि पदार्थश्च त्रिंशद्दिनसम्बन्धः सचदिनपर्याप्त त्रिंश
व्यापकत्वम् तत्रमासादिपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य तादृशत्रिंशत्त्वादे
सादिपदादेवलाभे व्यापकत्वमात्रंद्वितीयार्थः सामान्यस्य त
दुर्वचत्वात, खण्डशोऽभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमभावश्च द्वि
यार्थः प्रथमाभावे मासादेराधेयता सम्बन्धेनान्वयस्तादृशप्रति
गितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नस्य च प्रतियोगित्वसम्बन्धेन द्वितीय
भावेऽन्वयस्तस्यचान्वयितावच्छेदक चैत्रकर्तृकाध्ययनत्वरूप
श्रयत्वसम्बन्धेनाऽध्ययनेऽन्वयस्तथाचमासवृत्त्यभाव प्रतियोगि
वच्छेदकत्वाभाववत् चैत्रकर्तृकाध्ययनत्ववदध्ययनानुकूलकृतिम
इति मासमधीते इति वाक्याच्छाब्दबोधः, व्यापकताघटकप्रथ

भावेच प्रतियोगित्वंव्यधिकरण्यमुपादेयम् तेन त्रिंशद्दिनघटकदण्डा-द्यवच्छेदेनाध्ययनाभावेऽपि उक्तप्रयोगनिर्वाहः।

अथवा मासमधीते चैत्र इत्यत्र द्वितीयार्थोऽधिकरणता तथाच मासनिष्ठाधिकरणता निरूपकाध्ययन कर्त्तेति शाब्दबोधः तत्राधिकरणतायां धर्मिविशेषणतापन्नस्य मासपदार्थतावच्छेदक दिनपर्य्याप्तत्रिंशत्त्वादेश्चैत्र कर्तृकाध्ययनाधारतात्व व्याप्यतादृशा-धारतावृत्यन्यतमत्वावच्छिन्न स्वरूपसम्बन्धात्मकावच्छेद्यता संसर्गे णान्वयः तेन न्यूनकालाध्ययनस्थले न तादृशः प्रयोगः अतिप्रसक्त तया मासत्वस्यैकरूपावच्छिन्नाधारतानवच्छेदकत्वादित्यादिक् ॥०॥

५०—आरभ्यतस्यां दशमीं तु यावत्प्रपूजयेत् पर्वतराजपुत्रीमिति वाक्याधीन शाब्दाकारो। यावत्पदार्थोपवर्णन पुरस्सरं प्रदर्शनीयम् ? ॥

उ०—आरभ्यतस्यां दशमीं तु यावदित्यादौ प्रागभावोयावत्पदार्थः प्रतियोगित्वमनुयोगित्वम्वा द्वितीयार्थः तत्र दशम्या अन्वय स्तस्य च स्वप्रतियोग्यवृत्तित्व विशिष्ट व्यापकता सम्बन्धेन पूजारूप क्रियायामन्वयः व्यापकत्वञ्च स्वाधिकरणनिष्ठाभाव प्रतियोगितावच्छेदकत्व सम्बन्धेन स्वावच्छिन्नस्यभेदरूपम् अत्र-च स्वाधिकरणत्वं स्वावच्छिन्नकृष्णनवमीप्रागभावाधिकरणत्व सम्बन्धेन स्वावच्छिन्नभेदविशिष्टकालिकविशेषणतयाग्राह्यम्तथाच स्वप्रतियोग्यवृत्तित्व विशिष्ट व्यापकता सम्बन्धेन दशमी प्रतियो-गिकप्रागभावविशिष्ट पर्वतराजपुत्री कर्मक पूजनं मदिष्ट साधनम् मत्कृतिसाध्यम् बलवदनिष्टाननुबन्धिचेति शाब्दबोध इत्यादिक् ॥०॥

इति द्वितीया।

शुद्धाशुद्धिपत्रम्

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
३	८	शाब्दयाधाय	शाब्दबाधीय
३	१०	त्रनु	श्रानु
३	१६	श्रात्राद्य	श्रत्राद्य
३	२१	अतिप्राप्तिः	अतिव्याप्ति
४	११	श्राविपयता	श्रावणप्रत्यक्षविपयत
४	१४	पूर्वीकवत्वारणाय	पूर्वीकत्त्ववारणाय
४	२२	सुप्तवेन	सुप्त्वेन
९	१३	वृतये	वृत्त्ये
६	१४	कत्तत्व	कर्तृत्व
१०	६	पद्	पदं
१०	८	वत्तिः	पत्तिः
१०	२०	परिह्रियताम्	परिह्नियताम्
११	१०	ज्ञान	ज्ञानं
११	११	व्यभिचर	व्यभिचार
१६	२४	स्याप्रसि	स्यप्रसि
१७	२२	प्रति गेता	प्रतियोगिता
१६	१६	श्रनन्तर	श्रनन्तरं
२०	२६	तिः	ति
२१	१०	श्याव	स्याव
२५	२	तत्त्व	तत्त्वं
२५	३	याधकता	बोधकता
२५	४	सक्ति	सक्तिः
२५	११	स्वाज	स्वौज
२५	२५	जन्य	जन्यै
२७	१९	संसर्गत्व	संसर्गत्वं
२८	१६	बाध	बोध
२८	२४	ट्रैकप्रकारता	कप्रकारता
३०	५	विभक्तः	विभक्तेः
३१	२०	फल	फले

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१	१७	कत्व	कत्वं
१	१८	कत्वोभय	कत्वमेतदुभय
४	१	घटकंद्र	घटकं यद्
७	८	समानवचनत्वनारणाय	समानवचनत्वाय
१०	८	जातित्वे	घटत्वे
१२	३	प्रदश्यताम्	प्रदर्श्यताम्
१५	२३	धर्मे	धर्मं
१७	७	तात्र	तार्थ
१८	१६	का६ाश	आकाशे
२५	३	इतात्र	इत्यत्र
प्राक्कथने		सयै	सर्वे
”		बदान्यपि	पदान्यपि
”		घोपर्ये	घोपर्यं
”		सौध्य	सौन्दर्य

परीक्षार्थिनामनुरोधेन त्वरया यथामति संशोध्य मुद्रापितं पुस्तकम् परन्तु बहवोऽशुद्धयः प्रमादाद्यवशिष्टाः सन्ति शिष्टास्ताः छात्राः सन्तः कृपया स्वयमप्यात्मबुद्ध्या संशोध्य मामकं श्रमं सफलयन्त्विति सविनयं प्रार्थयते—

विदुषां कृपाभाजनः
श्रीनरेन्द्र झा शर्म्मा
व्या० न्या० आचार्यः

मुद्रक—सूर्य प्रेस, काशी ।

प्राप्तिस्थानम्—
मास्टर खेलाड़ीलाल एण्ड सन्स
कचौड़ी गली बनारस सिटी।